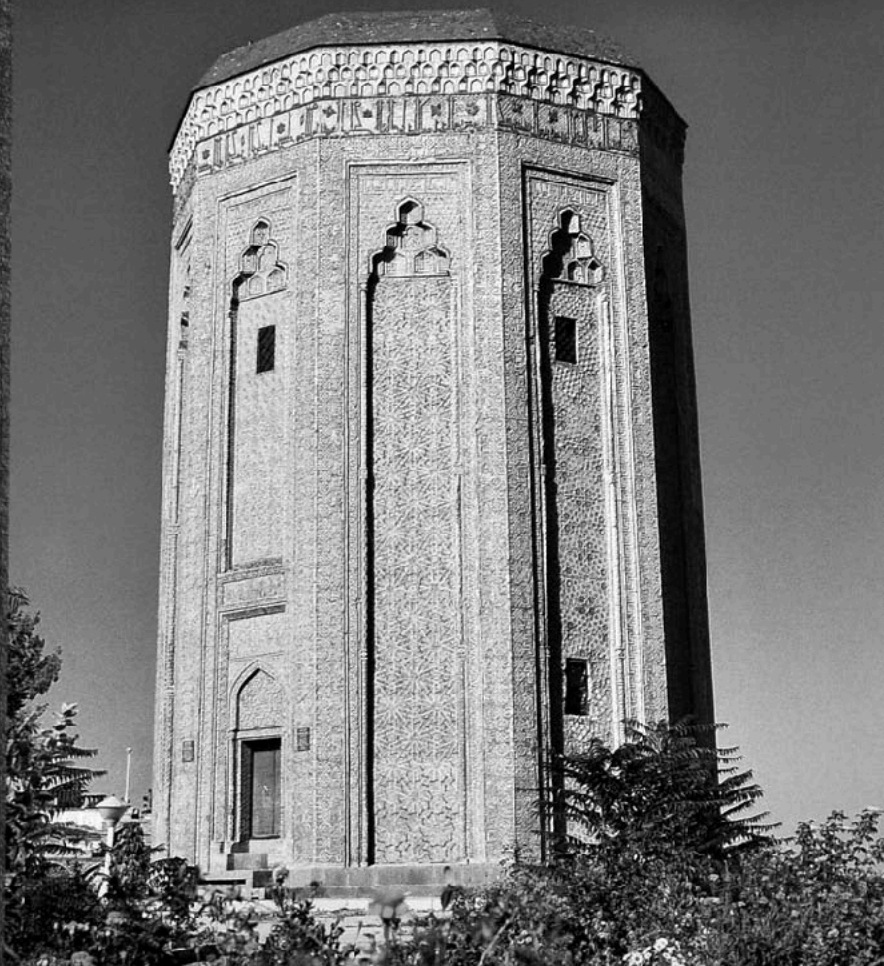

Rahibə ƏLİYEVƏ

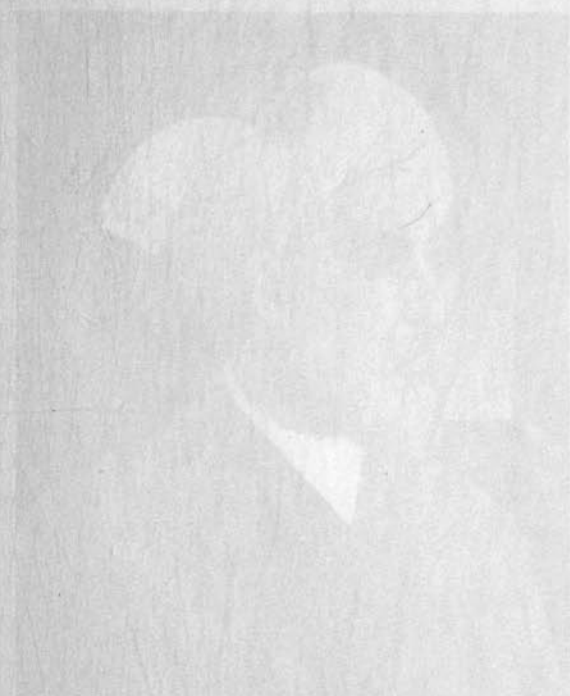
MEMAR ƏCƏMİ ƏBUBƏKR OĞLU NAXÇIVANI

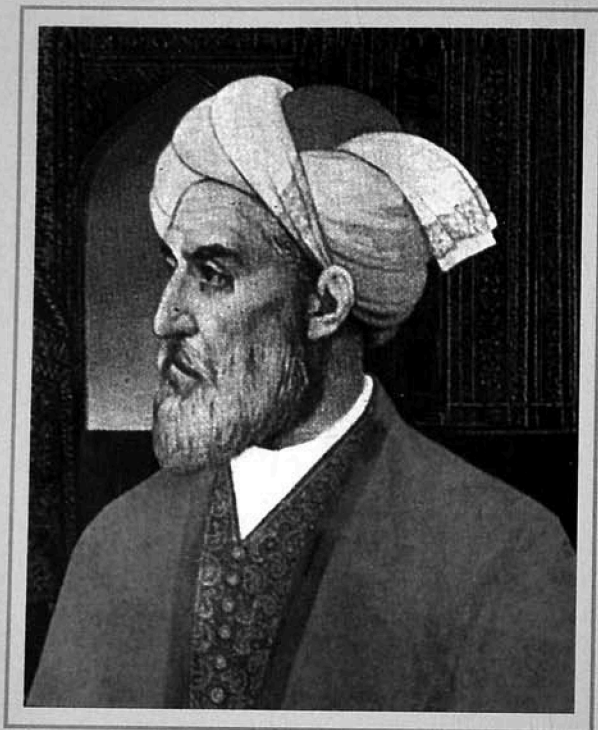

ARCHITECT AJAMI ABUBAKIR NAKHCHIVANI

AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ KLASSİKLƏRİ
CLASSICS OF ARCHITECTURE THE AZERBAIJAN

ƏCƏMİ ƏBUBƏKR OĞLU NAXÇIVANI
(1126-?)

AJAMI ABUBAKIR NAKHCHIVANI
(1126-?)

AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ KLASSIKLƏRİ / CLASSICS OF ARCHITECTURE THE AZERBAIJAN

Rahibə ƏLİYEVƏ

MEMAR ƏCƏMİ ƏBUBƏKR OĞLU NAXÇIVANI

ARCHITECT AJAMI ABUBAKIR NAKHCHIVANI

Bakı – 2013

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MEMARLAR İTTİFAQI
UNION OF ARCHITECTS OF AZERBAIJAN REPUBLIC

Layihənin rəhbəri: Elbay Qasım-zadə

Əliyeva R. Azərbaycan memarlığının klassikləri. Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani.
Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013, – 76 sah.

© Azərbaycan Respublikasının Memarlar İttifaqı, 2013
© "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013

ISBN 978-9952-32-020-6
978-9952-32-045-9

Head of the Project: Elbay Gasimzadeh

Aliyeva R. Classics of architecture the Azerbaijan. Architect Ajami Abubakir Nakhchivani.
Baku, "Sharq-Qarb" (East-West) Publishing House, 2013, 76 pages.

© Union of Architects of Azerbaijan Republic, 2013
© "Sharq-Qarb" (East-West) Publishing House, 2013

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az

Azərbaycanın orta əsr memarlıq inciləri ölkə sərhədləri daxilində, eləcə də onun hüdudlarından kənarda Yaxın və Orta Şərq regionunda təsir dairəsinə malik olmuşdur. İslam dövrü memarlığının monuməntal nümunələri, əsasən XII-XIV əsrlərdə özünün inkişaf zirvəsini fəth etdiyi üçün, bu dövr memarlığın, eləcə də incəsənətin intibah dövrü adlandırılır. Orta əsr memarlıq sənətinin şah əsərləri Möminə xatun, Qarabağlar, Bərdə türbələri, Əlişah məscidi, Göy məscid, Olcaytu xan türbəsi, Abşeronun müdafiə qəsrləri, Naxçıvan Cümə məscidi və s. memarlıq şərhli, daş nəqqaşlığı, konstruktiv xüsusiyyətləri baxımından orta əsr Azərbaycan memarlığının ümumi üslub sistemini formalaşdırmışdır. Nadir əsərlərin yaradıcıları olan memarlar, nəqqaş və xəttadların sorağı coğrafi sərhədləri aşaraq, xarici ölkələrə- Volqa boyunda Saray, Qazaxıstanda Türküstan, Hindistanda Aqra, Misirdə Qahirə, Yuqoslaviyada Sarayevo, Orta Asiya, Türkiyə, İraqda yayılmışdır. Usta-memarlara bu ərazilərdəki yaradıcılığı onların xarici ölkələrə dəvəti və ya işğalçılıq müharibələrində əsir kimi aparılması ilə həyata keçirilmişdir.

Pearls of Azerbaijan medieval architecture have had a sphere of influence both within the borders of the country, as well as out of these boundaries including Near and Far East region. As the monumental models of the Islamic epoch reached the top of its development in the XII-XIV centuries, this period is called the Renaissance of the architecture and the art, as well.

The masterpieces of the medieval architectural art as the tombs of Məminə Khatun, Garabaghlar, Barda, the mosque of Alishah, Blue Mosque, the tomb of Oljaytu Khan, defensive castles of Absheron, Nakhchivan Juma Mosque, etc. form general architectural style of Azerbaijan medieval architectural system in terms of architectural explanation, ornamental stone carving and constructive peculiarities. Overcoming the geographical boundaries the fame of the architects, carvers and calligraphers who were the creators of the unique works spread to the foreign countries as Saray along Volga, Turkistan in Kazakhstan, Agra in India, Cairo in Egypt, Sarajevo in Yugoslavia, Central Asia, Turkey and Iraq. The creative activity of these master-architects

Hələ islamın yayıldığı ilk illərdə Xəlifə Ömər Kufədə birinci məscidin tikintisini Azərbaycandan çağırdığı memara tapşırırmışdır. "Azərbaycan ərazisindəki memarlıq abidələrinin heç birində indiyədək gəlmə memarın, yadelli sənətkarın adı aşkar edilmədiyi halda çoxlu azərbaycanlı memar, xəttat, nəqqaş və başqa tikinti ustalarının adları İslam Şərqinin müxtəlif ölkələrinin monumental abidələrində indiyə qədər qalmaqdadır." Amasyada 1233-1246-cı illərdə inşa olunmuş məscidin kitabəsində memar - Məhəmməd Mahmud oğlu Araninin, Türkiyədə təbrizli Hacı Bəxtiyarın, marağalı Həsən Firuz oğlunun, mərəndli Əhməd Əbubəkr oğlunun, Hindistanın Maldiv adalarının paytaxtı Maledəki Came məscidinin divarlarında Əbül Bəkrət Yusif əl-Təbrizinin, Divriqi Ulu Camenin taxta işlərində tiflisli nəqqaş Əhməd ibn İbrahim əl-Tiflisinin adları sadalınır.[2] XIV əsrdə Moskva Kremlinin inşasında şamaxlı Əliş Sübhən oğlu Kərəmlinin adı bir sıra yazılı mənbələrdə hallanır. [3]

Bu memarların yaratdığı sənət əsərləri feodal dövrü üçün səciyyəvi olan sosial-iqtisadi, yerli təbii şəraitin və tikinti materiallarının məqsədindən yaranan memarlıq məktəblərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. X əsrin axırlarından başlayaraq orta əsr Azərbaycanında əsas mərkəzləri Bərdə, Gəncə, Şəmkir və Beyləqan olan Aran memarlıq məktəbi formalaşır. Mərkəzləri Şamaxı, Bakı, Şabran və Dərbənd olan Şirvan-Abşeron məktəbinin xüsusiyyətləri XI əsrdən bəri onun memarlıq sənətində özünü biruzə verir. XII əsrdən Naxçıvan memarlıq məktəbi

in these territories was carried out by inviting them to the foreign countries or taking them as prisoners in the wars of conquest. As far back as in the early years of spread of the Islam, Caliph Omar charged construction of the first mosque in Kufa to the architect whom he had called from Azerbaijan. "The names of many Azerbaijani architects, calligraphers, carvers and other construction masters still remain on the architectural monuments of different countries of the Islamic East, whereas the name of no foreign craftsman found out on architectural monuments in Azerbaijan territory." In the inscription of the mosque constructed in 1233-1246 in Amasya the name of the architect Mahammad Mahmud Arani was reminded, as well as the names of Haji Bakhtiyar from Tabriz, Hasan Firuz from Maraga, Ahmad Abubakr from Marand were reminded on the inscriptions in Turkey, the name of Abul Barakat Yusif al-Tabrizi was reminded on the walls of the Jame Mosque located in Male, the capital of the Maldive Islands, and the name of the carver from Tbilisi Ahmad Ibn Ibrahim al-Tbilisi was reminded on the wood works of Divriqi Ulu Jame. [2] The name of Alish Subhan Karamli from Shamakhi is reminded in a number of written sources regarding the construction of the Moscow Kremlin in the XIV century [3].

The pieces of art created by these architects led to formation of the schools of architecture established out of the totality of the social-economic and local natural conditions and construction materials typical for the fe-

formalaşmağa başlayır və onun əhatə zonasına Marağa tikililəri də daxil edilir. Bu memarlıq məktəbinin inkişafı XIV əsrə kimi davam edir. Ən iri memarlıq məktəblərindən olan Təbriz məktəbinin tam formalaşma prosesi XVII əsrin axırlarına təsadüf edir.

Orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafında özünəməxsus mövqe tutan Naxçıvan memarlıq məktəbi, maddi mədəniyyətin, xüsusilə tikinti sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsi ilə digər regional memarlıq məktəblərindən seçilir.

XII əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərinin qüvvətli Atabəylər dövlətinin paytaxtına çevrilməsi ilə onun əhəmiyyəti olduqca artır, burada sənətkarlıq və inşaat xeyli genişlənir. Yerli ənənələrin ümumi Azərbaycan memarlığına xas cəhətlərlə birləşməsindən, bəzi siması olan bir memarlıq məktəbi yaranır. Qısa müddət ərzində Naxçıvan sənətkarları qarşında duran memarlıq inşaat problemlərini müvəffəqiyyətlə həll edərək Azərbaycan memarlığının ən yüksək zirvələrini təşkil edən əsərlər yaratmağa nail olur və Yaxın Şərq Ölkələri memarlığında ön mövqedə durur.

Naxçıvan XII əsrdə eyni zamanda təbii-dekorativ sənətlərin yüksək səviyyədə olduğu bir mərkəz idi. Naxçıvan memarlıq məktəbi üçün kərpic hörgüsü, kərpicdən quraşdırılmış inşaat qurğuları, müxtəlif biçimli kərpicin məharətlə təbii və kərpicin bir rəngli yeknesəkliyinə kaşı və gəcin rəng çalarlarının qatılması memarlıq bəzəyini daha da zənginləşdirir.

Memarlıq məktəbinin formalaşması, əsrlər boyu toplanmış inşaat ənənələrinin daşıyıcıları olan yüksək

dal period. Beginning from the end of the X century Aran school of architecture was established in the medieval Azerbaijan with its main centers in Barda, Ganja, Shamkir and Beylagan. Since the XI century the features of Shirvan-Absheron school with its centers in Shamakhi, Baku, Shabran and Derbent can be seen on its architectural works. Since the XII century Nakhchivan school of architecture began to be formed and Maraga constructions are also included to its coverage area. The development of this school of architecture continued up to the XIV century. The process of complete formation of Tabriz school of architecture, which is one of the greatest schools of architecture, took place at the end of the XVII century.

Nakhchivan school of architecture which held a unique position in the development of the medieval Azerbaijan architecture differed from the other regional schools of architecture for the high level of development of material culture and especially the art of construction.

In the beginning of the XII century, as Nakhchivan became the capital of the mighty Atabegs state, its significance considerably increased, art and construction appreciably expanded. A school of architecture appeared on the bases of the combination of local traditions with the characteristics of general Azerbaijan architecture. Within a short period of time Nakhchivan architects managed to solve the architectural-construction problems successfully and to create the works which held the highest

ixtisaslı, öz işinin kamil ustaları olan sənətkarlırsız təsəvvür edilə bilməz. Tiki-lilərin həcm-kompozisiya quruluşunda Naxçıvan memarları Şərq memarlığında özünəməxsus, fərqli xüsusiyyətlərə malik üsullar yaratmışlar. Naxçıvan memarlıq məktəbi kompozisiyalarında zəriflik, monumentallıq diqqəti cəlb edən bir xüsusiyyətdir. Həndəsi ornament işləmələri, riyazi bölgülər və inşaatda çox səmərəli üsulların tətbiqi də məktəbin memarlıq xüsusiyyətlərinə aiddir.

Naxçıvan memarlıq məktəbi öz dövrünün ən yüksək sənət nümunələri olmaqla Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olunmuşdur.

IX-XI əsrlərdə Naxçıvan Azərbaycan feodal dövlətlərinin-Sacilərin (879-930), Sarilərin (941-965) tərkibinə daxil olmuşdur. XI əsrdə Naxçıvan səlcuqların hücumuna məruz qalmışdır. Qədim tarixə malik Naxçıvan XII əsrdən Azərbaycan Atabəylər-Eldəgizlər dövlətinin paytaxtına çevrilmiş və 30-cu illərin sonlarından 1175-ci ilə qədər bu qüvvətli dövlətin paytaxtı olmuşdur. Bununla yanaşı Naxçıvan torpaqları Eldəgizlər ailəsinin şəxsi mülkiyyəti olmuşdur. XII əsrdə Naxçıvan Yaxın Şərqdə ən görkəmli memarlıq və sənətkarlıq mərkəzi olmuşdur. Lakin XIV-XVII əsrlərdə Səfəvi-osmanlı müharibələrindəki dağıntılar nəticəsində şəhər öz əhəmiyyətini itirmiş, say-yahları heyran edən gözəl memarlıq əsərlərinin çoxu məhv olub getmiş, qiymətli abidələr baxımsızlıq üzündən acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdü. Məlumatlara görə XIX əsrin axırlarına kimi mövcud olmuş, Əcəmi Əbubəkr oğlunun yaradıcılıq nümunələrindən

peaks of Azerbaijan architecture and took the first position in the architecture of the countries of Near East.

In the XII century Nakhchivan at the same time was the center where applied decorative art was in a high level. Nakhchivan school of architecture enriched architectural decoration with bricklaying, construction devices made up from bricks, skillful application of different-shaped bricks and mixing glaze and color shades of limestone to the monotonous color of the brick.

Formation of the schools of architecture cannot be imagined without highly skilled specialists, craftsmen who are the masters of their work bearing construction traditions accumulated over the centuries. Nakhchivan architects created unique styles with diverse characteristics in volume-composition structure of the buildings in Eastern architecture. Elegance and monumentalism are the peculiarities which draw attention in the compositions of Nakhchivan school of architecture. Geometrical ornamental patterns, mathematical distributions and application of very effective methods in construction also refer to the architectural characteristics of this school.

Superior works of art of Nakhchivan School of architecture are included to the gold fund of Azerbaijan culture.

In the IX-XI centuries Nakhchivan was the part of Azerbaijan feudal states- Sajids (879-930) and Sallarids (941-965). In the XI century Nakhchivan was attacked by Seljuks. Since the XII century Nakhchivan, which has an ancient history, became the capital of

sayılan giriş portallı Cümə məscidinin portal qurğusu yerli bəylər tərəfindən sökülmüş, məscid qassab dükanına çevrilmişdir. [7]

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti illərində Naxçıvan abidələrinin qorunmasına xüsusi diqqət ayrılmışdır. 1970-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyev yoldaş Naxçıvanı dünyada tanıtmış məhir ustalarına yüksək qiymət verərək, onların Azərbaycan memarlığının qiymətli inciləri sayılan saraylar, məscidlər, rəmqəbərlər yaratdığını göstərmişdir.

Naxçıvan şəhərinin XII əsrdəki mövqeyini, Naxçıvan memarlıq məktəbinin yaranıb-inkişaf etməsini izləmək üçün tarixin inkişafına ekskurs etmək olar. XI əsrdə Orta Asiya Türkmən qəbilələrinin Səlcuqların rəhbərliyi altında birləşmiş qüvvələrinin Şərqi doğru yürüşü Xorasan, İran, İraq, Anadolu və bir sıra ölkələrin fəthini asanlaşdırdı. Səlcuqlar Alp Arslan və Məlikşah dövründə Azərbaycana da daxil oldular.

Azərbaycanın bir müddət Səlcuq imperiyası tərkibinə daxil olmasına baxmayaraq, ölkənin bir-sıra vilayətləri və xüsusən şimalda Şirvan xeyli dərəcədə müstəqilliyini mühafizə edə bildi. Səlcuq dövlətinə vergi verən Şirvan öz idarə sistemini daxili sərbəstliyini mühafizə edirdi.

XII əsrdə Azərbaycanın cənubunda Eldəgizlər sülaləsinin hakimiyyəti illərində qüvvətli Atabəylər dövləti yaranmışdı. Atabəylər dövlətinin şimal sərhədləri Kür çayına kimi, cənubdan isə bütün Azərbaycan ərazisini, İraq və İranın bir hissəsini əhatə edirdi. Şi-

the Eldiguzids-Atabegs state and kept its capital status from the end of the 30s until 1175. Besides it, Nakhchivan territory was the private property of the Eldiguzids family. In the XII century Nakhchivan was the most prominent center of architecture and art in Near East. But in the XIV-XVII centuries the town lost its former significance because of the destructions resulted from the Safavid-Ottoman wars; most of the magnificent architectural works which used to enrapture travelers were destroyed, valuable monuments were in a disastrous state because of neglect. According to the information sources, Juma Mosque with entrance portal which is considered to be sample of Ajami Abubakir's creative work existed until the XIX century, however local beys pulled down the portal installation of the mosque and turned the mosque into a butcher shop [7].

In the period of Soviet Government a special attention was devoted to the protection of Nakhchivan monuments. In the 1970s the first secretary of the Central Committee of Azerbaijan Communist Party Heydar Aliyev highly estimated the skillful craftsmen of Nakhchivan who made Nakhchivan well-known in the world and indicated that they set up palaces, mosques, tombs which are considered pearls of Azerbaijan architecture.

In order to study the position of Nakhchivan town in the XII century and to retrace formation and development of Nakhchivan School of architecture, an excursion can be made into the progress of history. The march of

malda Şirvanşahlar dövlətinin möhkəmlənməsi ilə əlaqədar Eldəgizlər dövləti ona öz gücünü tanıtdırırdı.

Azərbaycanda siyasi və iqtisadi səbəblər mədəniyyətin və bununla bağlı olaraq sənətkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaratdı. XII əsrdə Azərbaycan şəhərsalma, memarlıq və eləcə də tətbiqi və təsviri sənət xeyli inkişaf edir. Xaqani, Nizami kimi nəhəng ədəbiyyatçılarla yanaşı, memarlıqda Əcəmi Əbubəkr oğlu kimi bir şəxsiyyət yetişməkdə idi.

Hələ XIII əsrdən başlayaraq, monqol hücumlarına qədər, Naxçıvan Atabəylər dövlətinin paytaxtı kimi böyük və zəngin ictimai, dini, xatirə və saray tikintiləri ilə diqqəti özünə cəlb edirdi. Onun memarlıq siması "Əcaib ad-dünya" əsərində heyranlıqla təsvir olunmuşdur: "Naxçıvan Azərbaycanda sıx əhalisi olan böyük şəhərdir, uca bəxş salınmış, çox möhkəmləndirilmişdir, (orada) çoxlu saraylar, köşklər və eyvanlar, şəhər yanında daşdan qala tikməklər və qalada mədrəsə və məscidlər tikilmişlər. Qalada yaxşı bulaq var. Deyirlər dünyada bundan abad şəhər yoxdur, bütün tikililəri gəc və bişmiş kərpicdən düzəldilmişdir.

Köşklərin çox hissəsi bürclər kimi üç və dörd təbəqəlidir. Şəhərin ətrafı çox gözəldir, burada bollu axar su və yaşıllıq vardır. Araz çayı şəhərin içindən keçir... Eldəgizin əzəmətli günlərində Naxçıvan ən əzəmətli şəkil aldı. Orada darülmülk (yəni Əmirin sarayı) və dövlətxana (yeni hökumət binası) tikilirdi". Qəbirdəstanda gözəl mədrəsələr, məscidlər və türbələr yerləşir"[5]

Beləliklə "Əcaib-ad-dünya" əlyazması XIII əsrdəki Naxçıvan haqqında

Turkmen tribes of Central Asia to the East under the Seljuks' guidance in the XI century simplified the conquest of Khorasan, Iran, Iraq, Anatolia and other countries. Seljuks also marched into Azerbaijan in the reign of Alp Arslan and Malikshah.

Although Azerbaijan was joined to Seljuk Empire, some regions and especially Shirvan in the north managed to protect its independence to a great extent. Shirvan protected its internal independence by giving taxes to Seljuks.

In the XII century during the reign of the Eldiguzids dynasty a mighty Atabegs state was founded in the south of Azerbaijan. The northern borders of Atabegs state lay until the river Kura, whereas in the south it covered whole Azerbaijan territory and a part of Iran and Iraq. Atabegs showed its power to Shirvanshahs state located in the north in connection with its reinforcement.

Political and economic stability in Azerbaijan created favorable conditions for the development of culture and craftsmanship consequently. In the XII century town building, architecture, as well as the fine and applied art considerably flourished in Azerbaijan. Besides the great litterateurs Khagani and Nizami, a personality like Ajami Abubakir was maturing in architecture.

As far back as in the XIII century up to Mongol attacks Nakhchivan used to draw attention as the capital of the Atabegs with its magnificent and rich social, religious, memorial and palace constructions. Its architectural image was described in the work of literature "Ajaib ad-dunya" with admiration: "Na-

ətraflı məlumat verir. Bu mənbədən belə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan XII əsrdə Eldəgizlərin paytaxtı olduğundan sonra böyük və əzəmətli bir şəhərə çevrilmiş və XIII əsrdə də öz simasını qoruyub saxlanmışdır.

Yazılı mənbədən göründüyü kimi, Naxçıvan şəhərinin ümumi şəhərsalma strukturunu təsvir etmək çətin deyil. Qala divarları ilə əhatə olunmuş qala şəhər, içqala ilə formalaşmışdır. Mənbəyin verdiyi məlumata görə Araz çayı o zaman şəhərin içindən keçirmişdir ki, bu da şəhərin sərhədlərinin böyüklüyündən xəbər verir.

Əlyazmalı əsərdə xüsusən Naxçıvanın Bayır şəhərində - forşatda monumental dini və xatirə tikililərinin yerləşdiyi göstərilir. Şəhərsalma nöqtəyi nəzərdən diqqəti cəlb edən bir məlumatın Naxçıvanın üç, dörd təbəqəli - yəni böyük həsm-məkan tutumlu saray binalarına aid olmasıdır.

Verilən məlumatlar, Naxçıvan şəhərinin şəhərsalma quruluşu haqda təqribi bilikləri versə də, onun dəqiq planlaşması yalnız 1827-ci ildə rus hərbi mühəndisləri tərəfindən tərtib edilmiş planlarında verilmişdir. Plana əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şəhərin ictimai mərkəzi Məminə xatun türbəsinin yerləşdiyi ərazi olmuşdur. Ərazidə, qeyri-müntəzəm meydan ətrafında Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olan türbələr və Cümə məscidi, əmirin sarayı kompleks həll olunmaqla yerləşmişdir.

XVI əsrdə və XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən əsas toqquşma nöqtələrindən birini təşkil edən Naxçıvanın dağılmasına baxmayaraq, şəhər hələ XVII əsrin ortalarında

khchivan is a town in Azerbaijan with a dense population. It is built on a high place and fortified strongly. There are a lot of palaces, castles, terraces there; at the town a fortress is built from the stone and madrasas and mosques are built inside it. There is a good spring inside the fortress. It is said that there is no other town in the world as well-planned as it. All the buildings are built from the limestone and baked bricks.

Most of the castles consist of 3 and 4 floors. The suburbs of the town are very beautiful. There is a rich stream and verdure there. The Araz River flows across the town... In the mighty days of the Eldiguzids Nakhchivan acquired the most magnificent view. Amir's palace and the house of government were built there. There are splendid madrasas, mosques and tombs in the cemetery" [5].

So the manuscript "Ajaib-ad-dunya" gives comprehensive information about Nakhchivan of the XIII century. From this source we can come to a conclusion that Nakhchivan turned into a great and magnificent town in the XII century after becoming the capital of the Eldiguzids and preserved its appearance in the XII century also.

As it seems from the written source, it is not difficult to imagine general town-building structure of Nakhchivan town. The town was surrounded with the fortress walls and formed the inner fortress. According to the source, at that time the river Araz lay across the town and it indicates the breadth of the borders of the town.

In the manuscript it is shown that monumental religious and memorial

Naxçıvan şəhərinin
planı. 1827-ci il.
The plan of
Nakhchivan, 1827.

şəhərsalma simasını qoruyub-saxalya bilmişdi. Bunu türk səyyahı Övliyyə Çələbinin məlumatları sübut edir. Şəhərin memarlıq tikililərindən bəhs edərkən o, 40 məscid, 20 karvansaray, 1000-ə qədər dükan, 7 gözəl hamam, 33 minarənin adını qeyd edir. Ö.Çələbi Naxçıvan hamamlarının divarlarının kaşı, döşəmələrinin mərmərlə örtüldüyünü göstərir.[4]

Deyilənlərdən, Naxçıvanın XII əsrdə böyük və görkəmli şəhər olduğu və onun bir şəhər kimi diqqəti cəlb etməsində Əcəmi yaradıcılığının müəyyən rolu olduğu şübhəsizdir.

constructions were founded especially in the outer town. From the point of view of town-building, the interesting information which attracts attention is the fact that there were three and four-floored great palaces in Nakhchivan.

Although the given data gives approximate knowledge about the town-building structure of Nakhchivan, its exact plan was shown only in 1827 in the scheme prepared by Russian military engineers. According to the plan, the social center of the town was the area where the tomb of Momina khatun located. In this area, the tombs which

Səyyahlardan Ö.Çələbi, Tavernye, Dübua de Monpere, Şarden Naxçıvan şəhəri və onun abidələri haqqında öz yazılarında məlumatlar vermişlər.

XIX əsrdə Naxçıvan abidələri təsvir olunan və xatırlanan bir sıra məqalələr nəşr olunmuşdur. Engelqardt, Zelinski və Nikitinin "Obozreniye rossiyskix vladeniya za Kavkazom" məscmuasında çap olunmuş məqalələri buna aid əhəmiyyətli mənbələrdir.

Naxçıvan memarlıq abidələrinin kitabələri rus alimləri X.Fren, N.Xanikov tərəfindən öyrənilmişdir. Dübua de Monpere və Y.Delafruanın rəsmləri də Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsində mühüm mənbələrdir.

Alman memarı E.Yakobstalin Naxçıvanın mühüm abidələrinə həsr olunmuş əsəri xüsusi tarixi-memarlıq tədqiqatlarıdır. O, Naxçıvana səyahəti zamanı (1897-ci il) abidələri yerində ölçmüş və onların ülgülərini hazırlamışdır. E.Yakobstalin nəşr etdirdiyi materiallara əsasən Naxçıvan abidələri Qərbdə geniş şərhə malik olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan memarlıq məktəbinin tədqiqi yeni mərhələyə daxil oldu. Bu illərdə bir sıra məqalələr çap olundu. Tədqiqatçı-alim Y.A.Paxomov 1322-ci ilə aid kitabədə "Naxçıvanlı usta (memar) Eyyub əl-Hafiz oğlu Əhmədinin işi" sözlərini oxumuş, onu Əcəmi Naxçıvanının adı çəkilən kitabələri ilə müqayisə edərək, Naxçıvan memarlıq məktəbinin mövcud olması haqqında ilk mülahizələri irəli sürmüşdür. Ə.Ələsgərzadə öz məqaləsində Naxçıvan abidələrinin kitabələrinin külliyyatını vermişdir.

Naxçıvan memarlıq məktəbinin öyrənilməsində AMEA-nın Memar-

were the products of Ajami's creative work, Juma Mosque and Amir's palace were located as the parts of a complex around the irregular square.

In spite of the destruction of Nakhchivan which was one of the main conflict points in the Safavid-Ottoman wars in the XVI century and in the beginning of the XVII century, the town managed to preserve its urban appearance until the XVII century. It is proved by the information given by a Turkish traveler Övliyyə Chalaby. While describing the architectural constructions of the town, he notes the names of 40 mosques, 20 caravansaries and 33 minarets. He indicates that the walls of the Nakhchivan bathhouses were covered with the limestone and the floors with the marble. [4]

As it seems from the above said, Nakhchivan was a great and magnificent town in the XII century and, of course, Ajami's creative work had a certain role in its being a town attracting attention.

The travelers as O.Chalaby, Tavernye, Dubua de Monpere, Sharden gave written information about Nakhchivan and its monuments in their manuscripts.

In the XIX century a number of articles were published where Nakhchivan and its monuments were described and reminded. The articles published in the collection of Engelqardt, Zelinsky and Nikitin "Obozreniye rossiyskix vladeniya za Kavkazom" are important sources about it.

The inscriptions of Nakhchivan architectural monuments were studied by the Russian scholars Kh.Fren and

lıq və İncəsənət İnstitutunun böyük əməyi olmuşdur. Bu haqda materiallar "Azərbaycan memarlığı tarixi"ndə nəşr olunmuşdur. Akademik Ə.V.Salamzadə və sənəşünaslıq doktoru K.Məmmədşadın bu sahədə apardıqları tədqiqatlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. "Arazboyu abidələr" (1980), "Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri" (1985) monoqrafiyaları bu sahədəki fundamental tədqiqatlardandır. 1991-ci ildə C.Qiyasinin nəşr etdiyi "Nizami dövrü memarlıq abidələri" monoqrafiyasında Naxçıvan memarlıq məktəbinin bir sıra nadir abidələrinin təhlilinə rast gəlinir.

2012-ci ildə Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi altında işıq üzü görmüş "Naxçıvan" monoqrafiyası ölkənin tarixi inkişafı ilə yanaşı, həm də onun memarlıq irsini işıqlandırmışdır.

XI əsrin sonlarında Səlcuqların Azərbaycan torpaqlarını istila etməsilə, səlcuq memarlıq ənənələrini özündə əks etdirən yeni üslublu xatirə tikililəri – qülləvari türbələri, zəbt etdiyi ərazilərdə bərqərar olmasına şərait yaratdı. Naxçıvan memarlıq məktəbi qülləvari türbələrin ən kamil nümunələrinin yaranmasının ilkin beşiyi oldu. Belə nümunələrin yaradılmasında, inkişaf etdirilərək Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrində təsir dairəsinin genişləndirilməsində Naxçıvan memarlığının əməyi böyük olmuşdur.

Naxçıvan memarlıq məktəbinin yüksək nailiyyətlərinin yaradıcısı, bu məktəbin çiçəklənməsini təmin edən, memarlıq təzahürünün klassiki və Naxçıvan memarlıq məktəbini geniş beynəlxalq səhnəyə çıxaran Əcəmi

N.Khanikov. The paintings of Dubua de Monpare and Y.Delafrua are also significant sources for the study of Nakhchivan monuments.

The work of German architect E.Yakobstal devoted to the important monuments of Nakhchivan is a special historical-architectural research. During his trip to Nakhchivan (1897) he measured the monuments on-site and prepared their patterns. According to the materials published by E.Yakobstal, Nakhchivan monuments raised a great interest in the West.

During the Soviet government the study of Nakhchivan school of architecture entered to a new phase. In these years a number of articles were published. The researcher and scholar Y.A.Pakhomov read the words "The work of the architect from Nakhchivan Eyyub al-Hafiz Ahmad" on the inscription belonging to 1322 year and comparing it with the inscriptions where the name of Ajami Nakhchivani is reminded, he put forward the first suppositions about existence of Nakhchivan school of architecture. A.Alasgarzadə also gave the complete works of inscriptions of Nakhchivan monuments in his article.

The Institute of Architecture and Art of Azerbaijan National Academy of Sciences had a great role in the research of Nakhchivan school of architecture. The materials about it were published in "History of Azerbaijan architecture". It is necessary to single out academic A.V.Salamzadə's and doctor of art K.Mammadzadə's researches carried out in this field. The

Əbubəkr oğlu Naxçıvani olmuşdur. Məktəbin əsasını qoymuş memarın yaradıcılıq dəst-xəttinin parlaq cizgiləri də məhz bu şəhərdə izlənilir.

Əcəmi Əbubəkr oğlu 1126-cı ildə Naxçıvanda anadan olmuş burada yaşayıb yaratmışdır. Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən görkəmli siması olaraq orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafında dərin və silinməz izlər buraxmış, özündən sonrakı Azərbaycan memarlıq sənətinə istiqamətverici təsir göstərmişdir.

850 ildən artıq bir dövrü əhatə edən, memarlığın şah əsərlərini yaratmaqla, yüksək estetik zövq əks etdirməklə Əcəmi, yaradıcı dühasının cazibə qüvvəsini və solmaz tərəvətini bu gün də saxlamaqdadır.

Bu əsərlər Əcəmi irsini, haqlı olaraq memarlıq sənətinin ölməz əsərləri sırasına daxil olduğu sahədə verir. Dövrümüzdə yenidən dirçəldilmiş bu memarlıq irsi Əcəmi Naxçıvanın öz dövrünün – XII əsrin müqayisəolunmaz memarı olduğunu inamla söyləməyə əsas verir. Əcəmi irsi bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və vərəsəlik funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Qərbdə memarlıq yaradıcılığı imzasız olduğu bir vaxtda Əcəmi memarlığının bir sıra şah əsərlərinin müəllifi kimi göz önündə parlaq fərdi, təkrarolunmaz yaradıcılıq siması olan bir sənətkar, bədii və mühəndis düşüncəsinin nəhəng siması kimi dayanır. XII əsrin memarlıq tarixində Əcəmi Əbubəkr oğlu kimi parlaq sima danışılmazdır.

Əcəmi yaradıcılığında görkəmli yer tutan xüsusiyyətlərdən biri onun memarlıq üslubunda və kompozisiya-

monographs "The monuments along Araz" (1980) and "The monuments of Nakhchivan school of Azerbaijan architecture" (1985) are the fundamental investigations in this field. The analysis of a number of unique monuments of Nakhchivan school of architecture is found out in the monograph "The architectural monuments of Nizami period" published by J.Giyas in 1991.

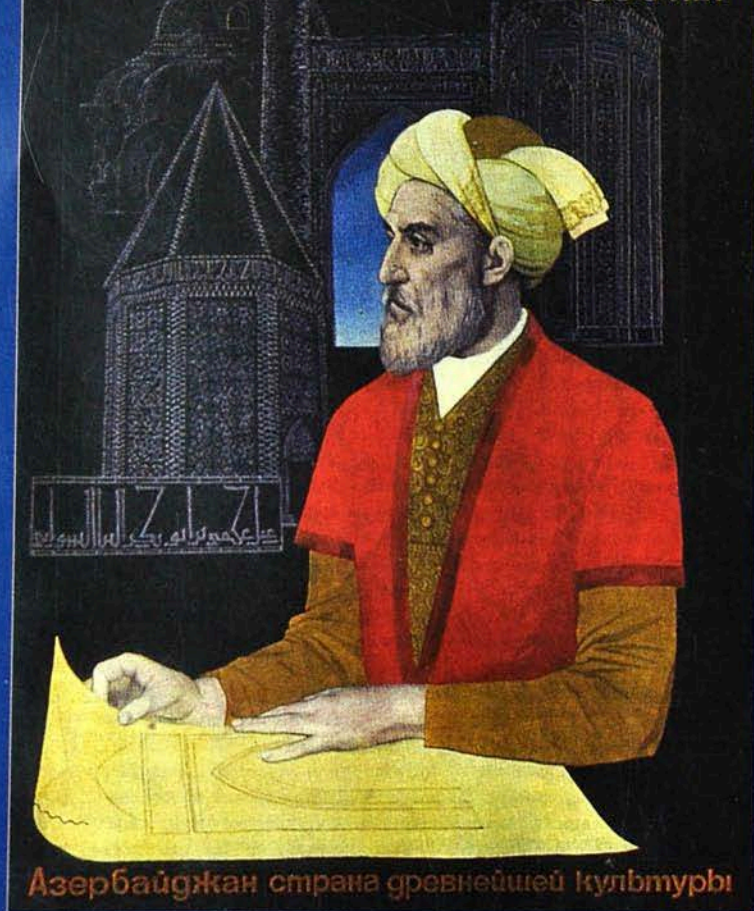
The monograph "Nakhchivan" issued in 2012 under the supervision of Yagub Mahmudov elucidated not only the historical development of the country, but also its architectural heritage.

At the end of the XI century with Seljuks' conquest of Azerbaijan territories, memorial constructions of a new style - tower-shaped tombs reflecting Seljuk architectural traditions began to be built in the seized territories. Nakhchivan School of architecture became the first cradle of construction of perfect models of tower-shaped tombs. Nakhchivan School of architecture had a great role in creation and development of such kind of models and spreading its sphere of influence to Azerbaijan and Near East countries.

The author of the highest achievements of Nakhchivan school of architecture, the creator of its prosperity, the classic of the architectural manifestation Ajami Abubakir Nakhchivani made Nakhchivan school of architecture known in an international scene. Brilliant features of the architect's works who was the founder of this school are also tracked in this town.

Ajami Abubakir was born in 1126 in Nakhchivan and lived and created

ВЕЛИКОМУ ЗОДЧЕМУ АДЖЕМИ НАХИЧЕВАНИ 850 ЛЕТ

Əcəmi Əbulbəkər oğlu Naxçıvanının plakatu. (rəs. E.Şaxtəxtinskaya).
Ajami Abubakir Nakhchivani's portrait (Artist: E. Shakh-takhtinskaya).

larında xatirə tikililərinə xas olan cəhətlərin üstünlüyüdür. Bu, müəyyən tarixi şəraitin nəticəsi idi.

XII əsrdən qabaqkı dövrün gözə qarpan xüsusiyyətlərindən biri ərəb xilafətinin zəifləməsi ilə yerli hökmdarların güclənməsi idi. Bu proses bir sıra Yaxın Şərqi ölkələrində də özünü biruzə verməkdə idi.

Hökmdarlar dini ehkamlardan çox dünyəvi müddəaları üstün tutaraq, öz əzəmətlərini, var-dövlətlərini sübut etməyə çalışaraq hökmdarlıq edirdilər. Bu meyllər XII əsrdə xüsusilə güclənmişdi və onlar kütlələr arasında sülalələrinin geniş təbliğində güc göstəriciləri ilə yanaşı incəsənətdən də istifadə edirdilər.

Orta əsrlər dövründə Qərb ölkələrində Şərqdən fərqli olaraq, hökmdarlar incəsənətim bütün növlərindən istifadə etməklə kütlələrin lazımı istiqamətdə tərbiyələndirilməsi siyasətini aparırdılar. Xüsusən təsviri sənət, heykəltəraşlıq, musiqi və memarlıq bu sahəyə xidmət edirdi. Lakin islamın xristianlıq dinindən fərqli olaraq incəsənətin növlərini qadağa etməsə, şərq hökmdarını dinə zidd olmayan yollar axtarmağa vadar edirdi. Məhz bununla bağlı olaraq, X əsrin sonlarından başlayaraq Yaxın Şərqi ölkələrində bu məqsəd üçün memarlıq istifadə vasitəsi kimi seçilmişdi. Dini və saray binalarının əzəmətli və zəngin inşası kütlələr arasında hökmdara, onun sülaləsinə dərin təsir vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Digər tərəfdən isə xatirə tikililərinin monumental və xüsusi orijinalılıqla inşasına xüsusi diqqət ayrılırdı ki, belə xatirə tikililəri əsasən qülləvari türbələrin inşası ilə həyata keçirilirdi.

here. As the most outstanding representative of Nakhchivan School of architecture, he left profound and indelible traces in the development of medieval Azerbaijan architecture and served as a guiding influence on a successive Azerbaijan architectural art.

Throughout a period of more than 850 years, masterpieces of architecture created by Ajami reflecting a high aesthetic style still keep their genius attractiveness and unfading originality.

These works quite fairly testify that Ajami's heritage is among the immortal masterpieces of architecture. This architectural heritage which has been revived in our time gives us a basis to consider that Ajami was incomparable architect of the XII century. Ajami's heritage attracts attention with a number of unique peculiarities and carried out inheritance function.

In the time when there were no signatures in the western architecture, Ajami stands out as an author of a number of masterpieces and as a skillful master combining in himself an artistic and engineering mentality. In the architectural history of the XII century a brilliant personality as Ajami Abubakir cannot be skipped over.

One of the remarkable characteristics of Ajami's creative activity is the priority of the features referring to memorial constructions in his architectural style and compositions. It was the result of certain historical conditions.

One of the noticeable characteristics of the period before the XII century was strengthening of local sovereigns

Qüllələri türbələr əsasən iki hissədən: dəfn üçün ayrılmış yeraltı sərəbədən və monumentallığı, dekoru ilə diqqəti cəlb edən yerüstü hissədən ibarət olurdu. Hündürlükləri bəzən 30 m-dən çox olan belə türbələr xarici bölgüləri, əzəməti ilə dəfn olunmuş şəxsin xatirəsini əbədləşdirir, şəxsiyyətinə hörmət yaradırdı. Abidələr üzərindəki ornamental bəzəklər, dekorativ portal-lar, memarın və sifarişçinin adı qeyd olunan kitabələr də məhz bu məqsədə xidmət edir. Qərbi Avropada hökmdarın xatirəsi ağər heykəllərlə əbədləşdirilirsə, Şərqdə bu türbələr vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Əcəmi dövründə də bu meyllər çox güclü olduğundan, Eldəgizlər sülaləsi də memarlığın bu tipindən istifadə edənlər sırasında olmuşlar.

Əcəmi Əbubəkr oğlunun yaratdığı türbə memarlığı bu inşa hərəkətinin başlanğıcı və istiqamətverici qolu olmaqla öz nadir incilərində özünəməxsus keyfiyyətləri əks etdirmişdir.

Tikintilərin eyni memar təərəfindən layihələndirilməsi və işin tamamlanması, memarın bədii üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətlərini tam təzahürünə şərait yaratmaqla özünü təsdiqləməsinə şərait yaradır. XII əsrdə memarlıq yaradıcılığı kollektiv əməyin bəhrəsi olduğu halda, Əcəmi yaradıcılığı sırf fərdi səciyyə daşımaqla, onun yaradıcı təfəkkürünün təkrarolunmaz şah əsərləri kimi meydana çıxmışdır.

Yeni memarlıq ideyalarının inkişafında Əcəmi Naxçıvanının xidməti baştağ və onun cinahlarında duran sərbəst minarələrin qurulması kompozisiyasının yaradılmasındadır. Bu cür

at the result of weakening of Arabian caliphate. This process was going in a number of Near East countries also.

The sovereigns ruled trying to show off their wealth and splendor preferring material principles to religious dogma. These tendencies were intensified especially in the XII century and alongside the indicators of their strength the sovereigns also used the art to propagandize their dynasties among the crowds.

In medieval period the sovereigns in the western countries, as opposed to the East, conducted the policy of fostering crowds in a necessary way using all types of art. Especially fine arts, sculpture, music and architecture served to this aim. But the prohibition of some types of art by Islam as opposed to Christianity made the sovereigns to seek for other ways of propaganda not contradicting to Islam. Exactly because of this reason, beginning from the X century the architecture was chosen as a means of propaganda in Near East countries. Grandiose and gorgeous construction of the religious and palace buildings were used as a mighty influence instrument of the sovereign and his dynasty to the crowd. On the other hand a special attention was paid to monumental and original building of memorial constructions. Such kind of memorial constructions was mainly set up by building tower-shaped tombs.

Tower-shaped tombs mainly consisted of two parts: underground vault allocated for burial and over ground part attracting attention with its monumentalism and decoration. Such tombs

kompozisiyanın Əcəmiyə kimi yaranıb və ya yaranmaması elmə məlum deyil. Məhz buna görə memar Əcəmi-ni belə kompozisiyaların ilk yaradıcısı hesab etməyə əsas var. Hətta onun zamanasınadək gəlib çatmamış sələfləri belə, yenə Əcəminin bədii ideyasının aydınlığına və ümumi quruluşun mütənasibliyinə görə seçilən nadir kompozisiya yaratmaq səhnəsindəki xidmətinə əslə xələl gətirmir. Çünki bu üsul dövrünün yeniliyi kimi, bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğramaqla sonralar Kiçik Asiyada (XIII əsrin ortalarından), Təbriz və Sultaniyədə (XIII əsrin sonlarından), Orta Asiyada (XIV əsrin ikinci yarısından), xeyli sonra Hindistanda geniş yayılmış, lakin hər bir yerdə kompozisiya aydınlığı və zəfər tağının səciyyəvi cəhətindən Əcəmi yaradıcılığına xas olan klassik zirvəyə çatmamışdır. Baştağın (portalın) minarələrlə cinahlandırılması adı çəkilən məkanlarda ən qabaqcıl, demək olar ki, ən vacib memarlıq elementlərindən olmuşdur.

Özünü memarlıq əsərlərində "əl-Bənnə" sanı ilə təqdim edən Əcəmi, bir əlyazmada qeyd edildiyi kimi "şeyxül mühəndis" (mühəndislər başçısı) aya-masını daşımışdır. Bu fakt və bir sıra başqa tutuşdurmalara əsasən "bənnə", "memar" və "mühəndis" sanlarının XI-XIII yüzillərdə yaxınlıq anlarında işlədildiyi və bu sanları daşıyan sənətkarlar arasında professional baxımdan böyük fərq olmadığı qənaətinə gəlmək mümkündür. [1]

Orta əsrlərdə "memar" ixtisası ilə çox vaxt sinonim kimi işlədilən "mühəndis" sözünün anlamı "həndə-

having more than 30 m height immortalized the memory of the buried person and made the people to feel respect to him. Ornamental decorations on the monuments, decorative portals and the inscriptions on which the names of the deceased's heir and the architect were shown were meant for this aim. If in the Western Europe the memory of the kings were eternalized with the statues, in the East the tombs carried out this function.

As in Ajami epoch these tendencies were very strong, Eldiguzids dynasty was also among the users of this type of architecture.

Tomb architecture founded by Ajami Abubakir was the beginning and guiding branch of this construction movement reflecting its peculiarities in its unique pearls.

Projection of the constructions and completion of the works by the same architect enabled him to prove himself by manifesting characteristic features of his artistic style. Although in the XII century architecture was a product of a collective labor, Ajami's creative activity was exceptionally of individual character and it was exposed in unique masterpieces of his creative mentality.

Ajami Nakhchivani's contribution to the development of new architectural ideas was the creation of the composition consisting of a main arch and independent minarets standing in its flanks. It is unknown to the science if such a composition existed before Ajami or not. Namely this fact gives a ground to consider Ajami the creator of such compositions. Even if its predecessors

siləşdirən" deməkdir və görüldüyü kimi bu ixtisas adının kökünə yaradıcılıq istiqamətinin mahiyyəti dayanır. "Həndəsələşmə" XI-XIII əsr abidələrinin bütün ölçüləri, səthləri və xətlərində aydın duyulur. Əcəmi yaradıcılığında da türbə memarlığının həndəsi biçimləri, mütənəsbibliyi, ornamentləri usta-memarı bu sahənin dərin bilicisi olduğunu sübut edir.

Azərbaycanın intibah dövründə elmin, incəsənətin yüksək inkişafı, bu iki sahəni bir-birinə bağlayırdı. Belə ki, sənətkarlar alim arasında kəskin fərq duyulmurdu. Zamanın tələbləri səviyyəsində dayanmaq üçün alim sənətkarlığa, sənətkar isə elmə yit-

had not survived until Ajami's epoch it does not decrease his service to create a unique composition distinguished with clarity of artistic idea and proportionality of a general structure. As this style was a novelty of the epoch, undergoing to changes to some extent it widely spread to the Asia Minor (in the middle of the XIII century), to Tabriz and Sultaniya (at the end of the XIII century), to Central Asia (since the second half of the XIV century) and much later to India. But it nowhere reached to a classic peak from the point of view of clarity of the composition and characteristic features of the triumphal arch typical to Ajami's creativity. Positioning of the minarets around the main arch (portal) was the most advanced and the most significant architectural element in the places mentioned before.

Ajami who used to introduce himself as "al-Banna" in the architectural works, was also known as "Sheykul muhandis" (the chief of engineers) as it is noted in a manuscript. According to this fact and other comparisons, we can come to a conclusion that the titles "bricklayer", "architect" and "engineer" were used in close meanings in the XI-XIII centuries and there was not so much difference from the professional point of view among the craftsmen having these titles. [1]

The meaning of the word "engineer" which was used as a synonym to the specialty of architect was "geometrizer" and as it seems, the root of the name of this specialty stands out for creativity. "Geometrizing" is obviously felt in all dimensions, surfaces and lines

yələnməli idi. Memar üçün bu iki sahəni birləşdirmək bir zərurətə çevrilmişdi. Bu memardan daha geniş bilik tələb edirdi. Məhz buna görə memar-sənətkar riyazi, həndəsi, astronomik biliklərə dərinlən yiyələnməli idi. Əcəminin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda həndəsə və riyaziyyat elmləri yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi. Riyaziyyata aid elmi bilik və vərdişlərin tətbiq olunduğu sahələrdən biri memarlıq olmuşdur. Tikintilərin modul sistemi, konstruksiyaların hesablanması və qurulması riyazi biliklərə əsaslanır. Əcəmi, zamanının elmi biliklərinə yiyələnmiş hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyəti olmuşdur.

Memarın astronomiyanı bilməsi orta əsr sənətcisi üçün kainatdan xəbərdar olmaq məqsədindən irəli gəlirdi. Əcəmi Naxçıvani də öz yaradıcılığında (Möminə xatun, Yusif Küseyr oğlu türbələrində) astronomik bilikləri tətbiq etməklə, ucaltdığı binalarda ilahi nizam və mütənəsbibliyi, bütövlük və əhəngdarlıq əldə etmişdir. Ustadın türbələrin eksteryerini ulduz naxışlarla örtməsi, onun kainatı, ulduzları, astronomiyanı bilməsinə dəlalət edir.

Əcəmi dövründə memarların təbiətə yaxınlığı, onların yaratdıqları tikililərin plan-məkan quruluşunda, bəzək işlərində, ətraf landşaftla harmoniyada həllində əks olunurdu. Əcəmi Naxçıvanının Azərbaycanın ilkin qülləvari türbələrini yaratması, onların eksteryerinin üz dekorunda nəbatə naxışlardan istifadə etməsilə fərqli və fərdi kompozisiya həllinə nail olmuşdur. Əcəmi giriş naxışlarının

of the monuments of the XI-XII century. In Ajami's works geometric cut, proportionality and ornaments of the tomb architecture proves this master architect to be a profound connoisseur of this field.

High development of the science and art in the renaissance period of Azerbaijan connected these two fields to each other. That is, no sharp difference was felt between the craftsmen and scientists. In order to be up to date a scientist had to master craftsmanship and a craftsman had to study science. For an architect to link these two fields became a necessity. It required a profound knowledge from the architect. Namely because of this, an architect-craftsman had to study mathematics, geometry and astronomy thoroughly. At the time when Ajami lived and created geometry and mathematics developed highly in the eastern countries including Azerbaijan. One of the fields where the scientific knowledge and skills about mathematics were applied was architecture. Modular system of the buildings, calculation and installation of the constructions are based on mathematical knowledge. Ajami was a comprehensive personality having profound knowledge on scientific knowledge of his time.

Architect's knowledge of astronomy was caused by the aim of the medieval craftsman to have knowledge about the universe. Applying astronomical knowledge in his creative activity (tombs of Momina khatun and Yusif Kuseyr) Ajami Nakhchivani acquired divine order and proportionality, integrity and harmony in the buildings

Memar Əcəminin
dahi Azərbaycan
şairi Nizami
ilə görüşü (rəs.
N.Bondarenko).

Architect Ajami's
meeting with
the genius
Azerbaijani poet
Nizami (Artist:
N.Bondarenko).

Əcəmi Əbubəkər
oğlu Naxçıvanının
850 illik yubileyinə
həsr edilmiş medal.

Medal devoted to
Ajami Abubakir
Nakhchivani's 850
years anniversary.

yerliyini gəc oymaqlığı ilə bəzəməklə Yusif Kuseyir oğlu və Möminə xatun türbələrində ən bitkin bəzəklərə nail olmuşdur. Yusif Kuseyir oğlu türbəsinə gəc oyma naxışlar dayaz və xətti olduğu halda, Möminə xatun türbəsinə tutumlu və daha plastiki. Türbənin hər bir üzündə təkrar olunmayan bitkişə naxışları xırda gəc bəzəklərdən başqa iri bitkişə naxışlarla da bəzədilmişdir. Bu memarın təbiətə bağlılığını sübut etməklə, türbə memarlığına bir yenimliliyi ilə seçilir ki, daha sonra bu dekoradan Azərbaycanda digər türbə memarlığında da istifadə olunmuşdur.

Həndəsi ornament (giriş) sənəti kimi memarlıqda kufi kitabələrini də memar Əcəmi Naxçıvanı yeni yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. Kitabələr Əcəminin əsərlərində o dövrdə görünməyən bir yüksəklikdə bədii-estetik dəyər almışdır.[1]

Əcəmi Əbubəkər oğlunun bizə bəlli olan ilk Yusif Kuseyir oğlu türbəsinə kufi kitabələr, türbənin eksteryerdəki tağçalarının yuxarı hissəsində friz şəklində yerləşir.

Kufi kitabələrinin bolluğu, mürəkkəbliyi, həndəsi ornamentlərlə qo-

he had constructed. Star patterns covering the exterior of the tombs indicate the master's knowledge of the universe, stars and astronomy.

In Ajami epoch affinity of the architects to the nature was reflected in the structure of the site plan of the constructions, decoration works and harmony with the surrounding landscape. By creation of the first tower-shaped tombs of Azerbaijan and by using the floral patterns on the facial decoration of their exteriors Ajami Nakhchivani managed to achieve a unique and individual composition solution. Ajami achieved the most perfect ornaments on the tombs of Yusuf Kuseyir and Momina khatun by decorating the background of the entrance patterns with the limestone carving. Carved limestone ornaments on the tomb of Yusuf Kuseyir are shallow and linear, whereas on the tomb of Momina khatun they are capacious and softer. Unique floral patterns on all sides of the tomb alongside fine limestone ornaments are also decorated with large floral patterns. Besides proving the architect's affinity to the nature, it is also distinguished as a novelty in tomb architecture and later this decoration was used in the other tomb architecture of Azerbaijan.

Ajami Nakhchivani developed the kufic inscriptions as the art of geometrical ornaments (giriş) in architecture. Inscriptions in Ajami's works gained a great graphic – aesthetic value which had never been observed anywhere at that time. [1]

In the tomb of Yusuf Kuseyir which is the first tomb known to us constructed by Ajami Abubakir, the kufi inscrip-

tuşması baxımından Möminə xatun türbəsinin Ön Asiya memarlığında tayı-bərabəri yoxdur. Bu abidədə mühüm qovşaqlardan başqa türbə gövdəsinin künc karkaslarının səthləri də kitabələrlə örtülmüşdür. Ornamental elementlərlə qaynayıb-qarışan bu kitabə yelənləri daha mürəkkəb və incə qurulmuşdur.

Kitabələrdə adı bəlli olan memarlar içərisində Əcəmi Naxçıvanı daha çox əsərinin elmə bəlli olması ilə seçilir. Tikinti kitabəsində imzasını qoymuş ilk adı bəlli azərbaycanlı memar hələlik Məhəmməd Məkar oğlu Zəncanidir. Adı qarşısında heç bir sənət adı göstərilməyən bu memar birinci Xərrəqan türbəsinə (1067-68) ucaltmışdır. İkinci Xərrəqan türbəsinin müəllifi isə kitabədə "Əbül Məali Məkar oğlu Zəncani" kimi yazılmışdır.

Əcəmi Əbubəkər oğlu Şimali Azərbaycanda ilk belə memar-mütəxəssis olmuşdur. Qərb ölkələrində bu dövrdə memarların adı yaratdıqları əsərlərdə anonim şəkildə olduğu halda Əcəmi Əbubəkər oğlunun fərdi yaradıcılıq siması onun əsərləri üzərindəki kitabələrdə həkk olunmaqda idi.

Naxçıvan memarlıq məktəbində Əcəmi yaradıcılığının özünəməxsusluğu və gələcək memarlığa nümunəvi təsvirlərindən biri də onun kərpic üzlüklə bəzəmə texnikasından irəli gəlir.

Kərpic üzlüklə bəzəmə texnikasının Azərbaycan memarlığında iki növü olmuşdur: hamar bəzəkli hörgü, relyefli hörgü. Relyefli hörgü texnikası Azərbaycanda daha geniş yayılmışdır. Kərpic bəzək texnikasının Əcəmi memarlığında istifadə olunan fərdiliyi,

tions are placed in a frieze form on the upper part of the niches in the exterior of the tomb.

From the point of view of abundance, complexity and combination with the geometrical ornaments, kufic inscriptions of the tomb of Momina Khatun has no equal in the Asian Near East. In this monument besides the significant junctures, also the surfaces of the corner carcasses of the body of the tomb are also covered with inscriptions. The borders of these inscriptions are constructed in a more complicated and fine manner being mixed with ornamental elements.

Among the architects indicated on the inscriptions Ajami Nakhchivani is distinguished with high number of his works to be known to the science. As far as known to us, the name of the first Azerbaijani architect putting his signature on an inscription of a construction is Mahammad Makar Zanjani. This architect, before the name of which no craft name is shown, erected the tomb of the first Kharraqan (1067-68). However, on the inscription of the second tomb of Kharraqan the name of "Abul Maali Makar Zanjani" was shown as the author of it.

Ajami Abubakir was first such an architect-specialist in the North Azerbaijan. At the time when the name of the architects remained anonymous in the western countries, Ajami Abubakir's individual creative activity kept on being engraved on the inscriptions of his works.

One of the unique peculiarities of Ajami's creative activity in Nakhchivan School of architecture and his exempla-

onun yığma üzlük blokların geniş işlənməsində əks olunur. Standart bloklar cıllı, ya da şirli kərpiclərin xüsusi düzbucaqlı qəliblərdə bəlli naxış şablonu üzərində düzəldilməsi və aralarının məhlulla doldurulub bərkidilməsi yolu ilə yaradılırdı. Hazır bloklar bəzədilən divar səthinə bərkidilməklə tək və bütöv naxış kompozisiyaları əmələ gətirirdi. Bu texnika bəzək işinin sürətlə və keyfiyyətlə aparılmasına imkan verirdi. Əcəmi Naxçıvanının məhz bu texnikadan istifadə etməklə yaratdığı türbələrdə incə, "krujeva" naxışlı bəzəklərlə orijinal gözəllik yaratması memarlığa yenilik gətirmişdir. Bu texnikadan sonralar, XIV əsrdə Qarabağlar, Bərdə türbələrinin ornamental bəzək həllində istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın orta əsr memarlığı tarixində müqayisə olunmaz memar Əcəmi Əbubək oğlu Naxçıvanının fərdi yaradıcılığını izləmək məqsədilə onun yaratdığı sənət əsərlərinə diqqət yetirək.

YUSİF KÜSEYİR OĞLU TÜRBƏSİ

Xalq arasında "Atababa günbəzi", elmi ədəbiyyatda isə Yusif Küseyir oğlu türbəsi adı ilə tanınan gözəl bir memarlıq əsəri, dövrümüzə gəlmiş Əcəmi yaradıcılığının ilkin əsəri kimi Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşir. 850 ildən artıq tarixi olan bu unikal abidə, öz konstruktiv möhkəmliyi sayəsində, bu gün də şəhərin vizual görkəmində özünəməxsus yer tutur. Əsərlərin təsirinə məruz qalmış türbəyə XX əsrin 50-60-cı illərində dağılmış hissələrinin bərpa olunması, konstruksiyalarının möhkəmləndirilməsi ilə ikinci həyat bəxş olumuşdur.

ry descriptions to successor architects was the technique of decoration with brick lining.

There were two methods of decoration with bricks in Azerbaijan: bricklaying with plane surface and embossed bricklaying. The embossed bricklaying was spread in Azerbaijan more widely. Individuality of the technique of decoration with bricks used in Ajami's works is reflected in wide usage of assemblage of coating blocks. Standard blocks were prepared by molding glazed or varnished bricks into a special rectangular casting-form with certain patterns and filling spaces among them with liquid and leaving them for solidifying. Ready blocks formed a single or whole pattern composition by being fixed on the surface of the wall which was being decorated. This technique allowed decoration works to be conducted rapidly and qualitatively. The tombs which Ajami Nakhchivani constructed using this technique brought original beauty to the architecture with fine, lace-like patterns. Later in the XIV century this technique was used on the ornamental decoration solution of the tombs of Garabglar and Barda.

To trace individual creative activity of the incomparable architect of the medieval Azerbaijan architecture Ajami Abubakir Nakhchivani, let's have a look at his works.

THE TOMB OF YUSIF KUSEYIR

A beautiful architectural construction known as a "Dome of ancestors" among the local people and as the tomb of Yusif Kuseyir in the science is located

Abidə bişmiş kərpicdən inşa olunmaqla, yeraltı sərdabədən və yerüstü qülləvari hissədən ibarətdir. Sərdabənin səkkizbucaqlı plan kompozisiyası tikilinin yerüstü hissəsində də daxilədən və xaricdən təkrarlanır. Sərdabə planı uyğun olaraq daxilədən yastı günbəzlə örtülüdür. Fasad tillərinin səthi çərçivə ilə haşiyələnmişdir ki, bunların da yuxarısı türbənin bütün perimetri boyu üfüqi kəmərlə başa çatdırılmışdır. Türbənin xarici perimetri üzrə kürsülükdən 7,20 m hündürlükdə ümumi friz keçir ki, onun üzərində və türbənin qapısı üstündəki kitabədə bildirilir: "Bu türbə xacə, canlı rəis, dinin zəkası, islamın camalı, şeyxlər başçısı Yusif Küseyir oğlunundur". Həmin kitabədə türbənin h. 557 (1162)-ci ildə tikildiyi bildirilir. Kitabə funksionallığı ilə yanaşı, həm də dekorativ görkəmə malikdir. Piramidal örtük sanki prizmativ gövdə üzərində deyil, yazı qurşağı üzərində durmuşdur. Giriş qapısından sol tərəfdə yenə kufi xətlə memarın adı yazılmışdır: "Əməli Əcəmi bin Əbubəkr, əlbənnai ən Naxçıvani".[6]

Kitabələrin hərfləri 20x20x4 sm ölçülü kərpiclərlə yazılmışdır. Yazılar frizin əsas səthindən 2 sm hündürlükdə qabardılmışdır. Kitabənin fonunu təşkil edən həmin əsas səth kərpic hörgüsü ilə üzlənmişdir. Friz həm yuxarıda, həm də aşağıda bir sıra kərpic kəmərlə haşiyələnmişdir.

Türbənin səkkizbucaqlı gövdəsi səkkiztilli piramidaşəkilli kərpic günbəzlə örtülmüşdür. Daxildə isə türbənin günbəzi çatmatağıdır. Yusif Küseyir oğlunun türbəsi ikiqat günbəz quruluşunun dövrümüzə qədər öz əvvəlki

in the center of Nakhchivan town. It survived up to our time as the first work of Ajami's creative activity. This unique monument which has more than 850 year's history holds a special place in the visual appearance of the town due to its sturdy design. The tomb which had undergone the influence of the centuries acquired a new life in the 50-60th years of the XX century as its parts which had tumbled down were repaired and structure was strengthened.

The monument which is built from baked bricks consists of underground vault and overland tower-shaped part. Octagonal planned composition of the vault is repeated in the overland part of the building both from the inner and outer sides. In compliance with the plan the vault is covered with a flat dome from the inner side. The surface of the façade is set in a frame, the upper part of which is completed with a horizontal band across the whole perimeter of the tomb. On 7.20 m height a general frieze crosses over the platform over the outer perimeter of the tomb and the followings are written on it and on the inscription above the door of the tomb: "This tomb belongs to a chief, the intellect of religion, the beauty of Islam, the chief of the sheikhs Yusif Kuseyir." In that inscription the date of the construction of the tomb is shown as the year of 557 AH (anno Hegirae) (1162 AD). Alongside with the functionality the inscription also has a decorative appearance. It seems as if pyramidal cover stands on a band of inscriptions, not on a prismatic body. On the left of the entrance door the name of the architect

görməni mühafizə etməklə gəlib çatmış bir nümunəsinin xaricdən çadır, daxildən sferik günbəzin təzahürüdür.

Divarları kvadrat kərpicdən olan türbə 12 sm qalınlığında bloklarla üzəlməmişdir. Türbənin yerüstü girişi çatma tağla həll olunmuşdur. Tağ rombşəkilli kərpiclərlə haşıyalanmış arxivoltndan ibarətdir ki, onun da kənarları köndələnə qoyulmuş kərpiclərlə dövrələnmişdir. Giriş portalı həndəsi motivlərlə naxışlanmış ümumi düzbucaqlı çərçivədən ibarətdir. Səkkiztilli həcmdən günbəzə keçid hissədə sadə profili karniz yaranmışdır.

Tikilinin yuxarı kamerasının döşəməsi tərəfdən sərdabəyə açılan, lakin bilavasitə onun altında yerləşən səkkizguşəli dalıq vardır. Sərdabənin divar səthindən günbəz örtüyünə keçid kiçik çıxıntı ilə həll olunmuşdur. Sərdabə günbəzinin zirvəsi yastı səkkizbucaqlı xonça ilə tərtib olunmuşdur.

Türbənin üst qülləsi səkişlülünün həm interyerində, həm də eksteryerindəki dayaz taxçalarla qurulmuşdur. İnteryer sivri, eksteryer isə düzbucaqlı taxçalarla qurulmuşdur. Bu taxçaların vahidəti qalın dayaqlar şəklində olan künc hissələrin karkas quruluşuna bənzər konstruktiv sistem yaradır ki, bu da öz növbəsində abidənin eksteryerində vizual dayanıqlığını təmin edir. Künclərin konstruktiv möhkəmliyinin hesabına divarlarının qalınlığı o qədər də böyük olmayan, (80 sm) tikilinin uzunömürlülüüyü təmin olunmuşdur.

Yusif Küseyir oğlu türbəsinin interyeri bəzədilməmişdir. Onun eksteryerindəki taxçalarının içəri isə kərpicdən yığılmış sıx həndəsi naxışlı

is written in kufic handwriting: "The work by Ajami bin Abubakir, bricklayer from Nakhchivan". [6]

The letters of the inscription are written with the bricks of 20x20x4 dimensions. The inscriptions are embossed from the main surface of the frieze in the height of about 2 cm. The main surface, making the background of the inscription is faced with brickwork. Frieze is framed with a row of brick band both in upper and down parts.

Octagonal framework of the tomb is covered with pyramidal brick dome with eight pillars. In the inner part the dome of the tomb is cross-pillared. The tomb of Yusif Kuseyr which preserved its appearance up to our time is a sample of dual dome structure with tent-shape dome outside and a spherical doom inside.

The tomb, the walls of which are made from square bricks is revetted with blocks of 12 cm width. Overland entrance of the tomb is solved with a cross pillar. The pillar consists of the archivolt framed with rhomb-shaped bricks and the borders of which surrounded with slantwise placed bricks. The entrance portal consists of a rectangular frame decorated with geometric motifs. A cornice with simple cutout is formed in the passage part leading from octagonal structure to the doom.

There is an octagonal hole opening to the vault from the floor of the upper chamber of the construction which is located directly under it. The passage from the wall surface of the vault to the doom cover is solved with a small

hörmələrlə üzənməmişdir. Türbənin bütün səkkiz səthi müxtəlif naxışlı həndəsi ornamentlə bəzədilmişdir. Ornamentlər kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, sonra gəc məhlulu ilə tavalər şəklində bütövləşdirilərək səthlərin üzərində bərkidilmişdir. Taxçaların səthi naxış kompozisiyaları ilə xüsusi dekor əldə etmiş, bu da öz növbəsində künc qəfəslərlə işıq-kölgə effektinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Türbənin yalnız qərb fasadı fərqli şəkildə həll edilmişdir. Bu da çatmataqlı giriş portalının qurulması ilə əlaqədardır.

Yusif Küseyir oğlu türbəsi həcm etibarilə bir o qədər böyük tikinti olmasa da, ümumi kompozisiya aydınlığı, yüksək səviyyəli inşaat işləri, gözəl daş nəqqaşlıq işləri memar Əcəmi Əbubəkr oğlunun yüksək sənətkarlığından xəbər verir. Türbənin taxçalarının səthində kərpic dekorun "giriş" (düyn) adlanan xüsusi həndəsi ornamentlərindən istifadə olunmuşdur. Giriş naxışlarını əmələ gətirən elementlər həndəsi formalardan (çoxbucaqlılar, yaxud ulduzlardan) ibarətdir. Ciddi riyazi qanuna tabe olan bu naxışlar bütünlüklə xətlərin bir-biri ilə bağlı ahəngdar birləşməsindən yaranır.[1]. Memarın giriş naxışlarından memarlıq dekorunda istifadə etməsi, tikilinin memarlıq simasına xüsusi gözəllik bəxş etmişdir. Giriş naxışları Əcəmi Əbubəkr oğlunun türbə yaradıcılığında aparıcı yer tutmuşdur.

Türbə ümumi kompozisiya aydınlığı və həcmələrinin mütənəsbibliyi baxımından, eləcə də inşaat işlərinin dəqiqliyi, estetikliyi cəhətdən gözəl memarlıq əsəridir.

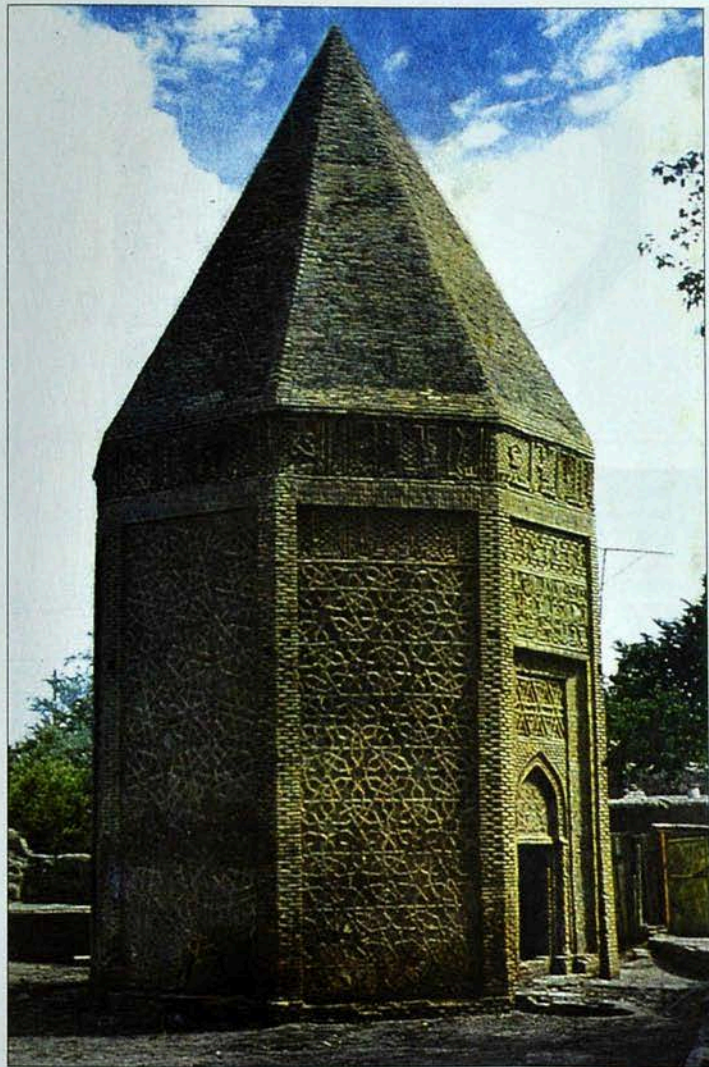
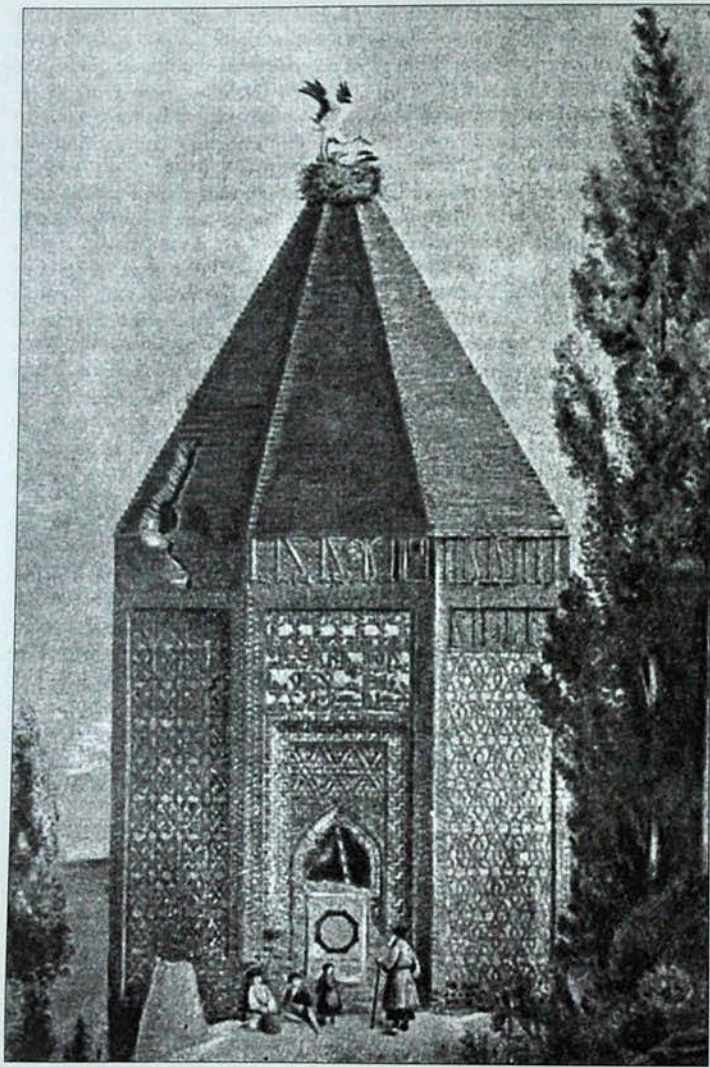
joggle. The top of the tomb of the vault is designed with a flat octagonal panel. The upper tower of the octagon is installed with shallow niches both in interior and exterior. Interior is formed with sharp niches, whereas exterior is formed with rectangular ones. The unity of these niches forms a constructive system similar to the structure of the carcasses of the corner parts which are in a form of solid supports, thus providing a visual stability in the exterior of the monument. Due to constructive stability of the corners, the building, the walls of which are not so thick (80 cm) was provided with a long life.

The interior of the tomb of Yusif Kuseyr is not decorated. Inside of the niches in its exterior are covered with dense geometrical patterned bricklaying. All eight surfaces of the tomb are decorated with different geometric ornaments. The ornaments were made from small bricks which were finished with limestone liquid in a form of plates and then fixed on the surfaces. The surface of the niches is decorated with special pattern compositions which create light and shade effect in the corner cages. Only western façade of the tomb is solved differently. It is caused by installation of cross-pillared entrance portal.

Although the tomb of Yusif Kuseyr is not so big construction from the point of view of its dimensions, but the clarity of the composition, top-quality construction works and magnificent stone carving works indicate the architect Ajami Abubakir's high-level mastership. On the surface of the niches of the tomb a special brick decoration with

Yusif Küseyir
oğlu türbəsi –
E.Yakobstalm
işlədiyi fasad.

The tomb of Yusif
Kuseyr – façade
where E.Yakobstal
worked.

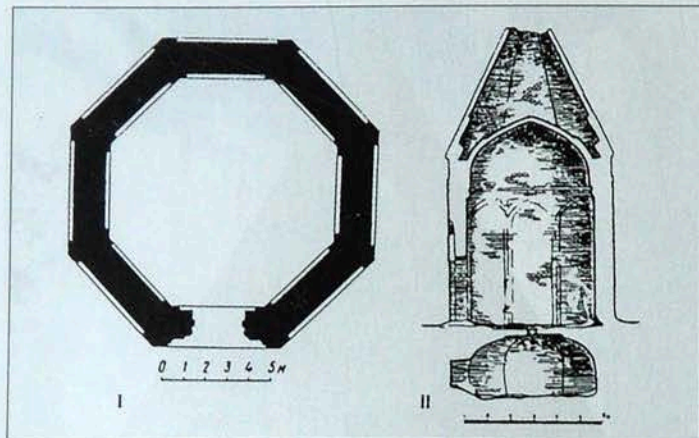

Naxçıvan. Yusif
Küseyir oğlu
türbəsi.

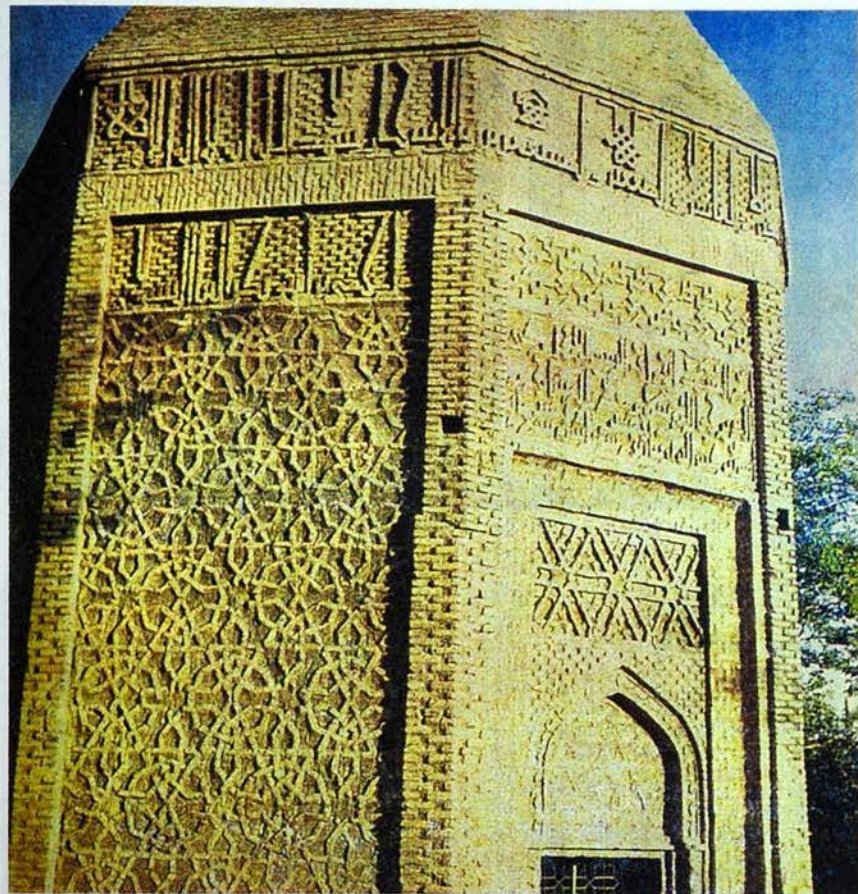
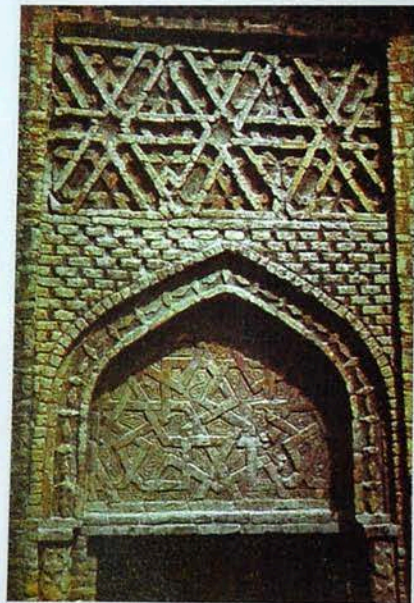
Nakhchivan. The
tomb of Yusif
Kuseyr.

Yusif Küseyir oğlu türbasi. I-plan, II-kirik.

The tomb of Yusif Küseyir. I-plan, II-cut.

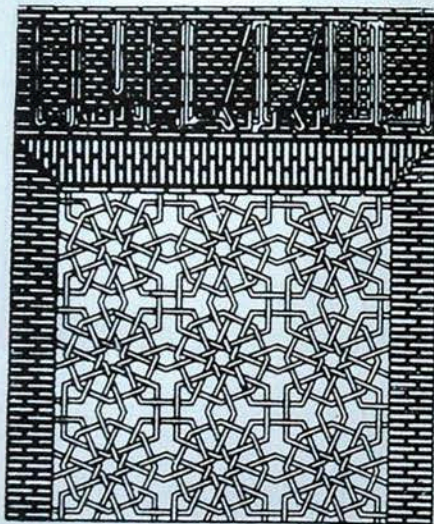
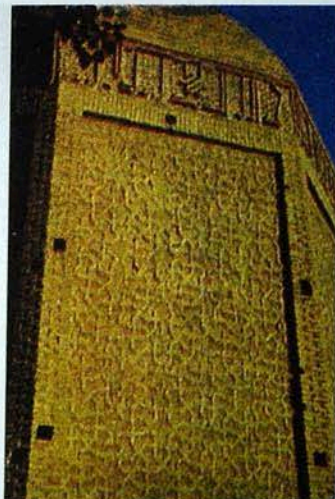
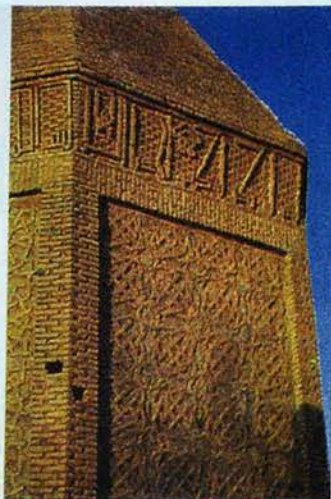
Türbanin portalı.
The portal of the tomb.

Yusif Küseyir oğlu türbasi.
Memarın adının hakk
olunduğu sahn.

The tomb of Yusif Küseyir.
The surface where the name of
the architect is engraved.

Yusif Küseyir
oğlu türbəsinin
səthlərinin
ornamentasiyası.
Ornamentation
of the surfaces of
the tomb of Yusif
Küseyir.

MÖMİNƏ XATUN TÜRƏSİ

Əcəmi Əbubəkr oğlunun zəmə-nəməzə qədər gəlib çatmış ikinci əsəri olan Möminə xatun türbəsi Naxçıvanın orta əsrlərdəki əzəmətinin, Naxçıvan memarlıq məktəbinin yüksəltdiyi bədii-memarlıq səviyyəsinin şahidi kimi şə-hərin mərkəzində yüksəlir.

Səlcuq dövrünün türbə memarlığı-nın yüksək sənət nümunələrindən, orta əsr Azərbaycan memarlığının, eləcə də Əcəmi yaradıcılığının şah əsəri olan bu tikili, ümumi simasına tələq edilmiş əsil monumentallıq və ayrı-ayrı qov-şaqlarının zərifliyinin səciyyəvi xüs-siyyətlərinə görə seçilir.

Atabəylər memarlıq kompleksinin salamat qalmış nadir nümunəsi xalq arasında "Atabəylər günbəzi" kimi də tanınır. Xatirə türbəsinin hökmdar Atabəy Eldəgiz tərəfindən tikdirildiyi

geometrical ornaments called "giriş" (knot) is used. The elements forming giriş consist of geometric forms (poly-gons or stars). These patterns conform-ing to a strict mathematic rule are set up from harmonic connection of the lines [1]. The architect's usage of giriş patterns in architectural decoration provides the architectural appearance of the construction with unique beauty. Giriş patterns held a leading position in Ajami Abubakir's tomb works.

The tomb is a beautiful architectural work from the point of view of clarity of the composition, as well as exactness of the construction works and aesthetics.

THE TOMB OF MOMINA KHATUN

The tomb of Momina Khatun which is Ajami Abubakir's second work sur-

Möminə xatun
kompleksi. XIX əsrə
aid foto.

The complex of
Momina khatun.
The photo of the
XIX century.

haqda məlumat, tikilinin prizmaşəkilli korpusu ilə çadırvari örtüyü arasındakı zolaqda-frizdə öz əksini tapmışdır: ... bu türbəni dünyanın elmlı adlı məlik, böyük qalib Şəmsəddin Nüsrət əl-islam və müsəlmanların namusu Möminə xatunun (xatirəsinə) tikməyi əmr etdi! ...".

"1186-cı ilin gül-çiçəkli bir yaz gününü. Novruz bayramını yenidən yola salmış Naxçıvan əhalisi yenə də bayram şadlığı ilə baş şəhər meydanına toplaşmışdır. Bu gün Atabəylər soyunun ən canlı qadını Möminə xatunun xatirəsinə ucaldılan türbənin tikintisi başa çatmışdı.

Türbənin şahənə gözəlliyindən vəcdə gələn, bir az da kövrələn qüdrətli hökmdar Atabəy Şəmsəddin Eldəğizin minnətdar baxışları saray ayanları arasında memar Əcəmini aradı. Hamı kimi memar da hər şeyi unudaraq ulu sənət qarşısında, özünün yaratdığı gözəllik önündə donub qalmışdı.

Atabəy yenidən türbəyə baxdı. Geniş açılmış gözəli göy çadır günbəzdə, oynaq tağlarda, xalça süslü divarlarda, çarpaşq kitabələrdə dolanıb, lap yuxarıdakı yazı qurşağını tamamlayan iki misralıq şer üzərində dayandı:

*Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar,
Biz ölürük, əsər qalır yadigar!*

Atabəy yenidən güvənc duyğusu ilə baş saray memarını gözəldən keçirdi. Əzəmətli türbə ilə heykəl duruşlu ustad-memar arasında güclü bir bənzəyiş duydu". [1]

Doğrudan da Əcəmi Əbubəkr oğlunun yaratdığı Möminə xatun türbəsi qürur, məğnurluq rəmzidir. Bəzi mütəxəssislər türbənin Atabəyin anasına, bəziləri isə arvadına məxsus olduğunu mülahizələrini irəli sürürlər. Xalq ara-

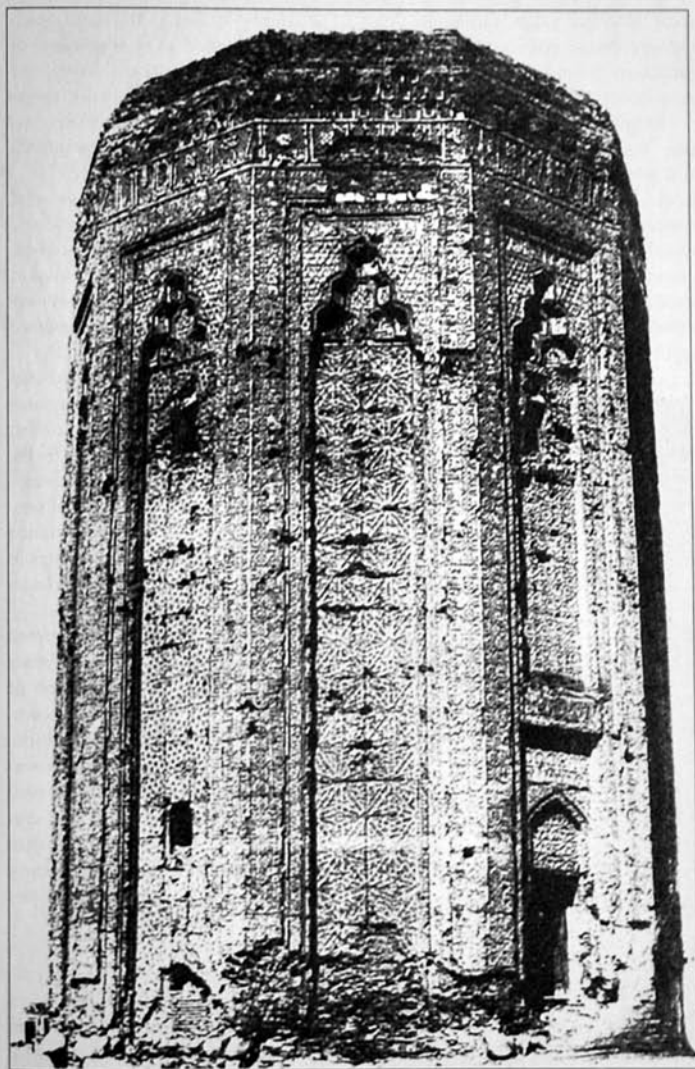
living up to our time rises in the center of the town as a witness of magnificence of medieval Nakhchivan and as a proof of a high artistic-architectural level of Nakhchivan School of architecture.

This construction which is a valuable art work of Seljuks epoch, the masterpiece of Azerbaijan medieval architecture and Ajami's creative activity is distinguished with genuine monumentalism and elegance of typical peculiarities of separate junctures.

A unique sample of Atabegs architectural complex survived up to our time is known as "the tomb of Atabegs" among the people. The information about Atabeg Eldiguzid's construction of this memorial tomb is given on the band-frieze between the prismatic body of the building and tent-shaped cover: ... This tomb was ordered by a fair king, well-educated person and great victor Shamsaddin Nusrat to the memory of Momina khatun, honor of the Moslem! ...".

"On a nice spring day of the 1186th year Nakhchivan people who had just celebrated Novruz holiday gathered in the main town square again for a new joyous event. That day the construction of the tomb devoted to the memory of the most prominent woman of Atabeg's dynasty Momina khatun was completed.

Enraptured with the beauty of the tomb and moved a little, the king Atabeg Shamseddin's grateful eyes searched for the architect Ajami among the courtiers. As everybody else, the architect also stood astonished before the great piece of art, the beauty which he had created.

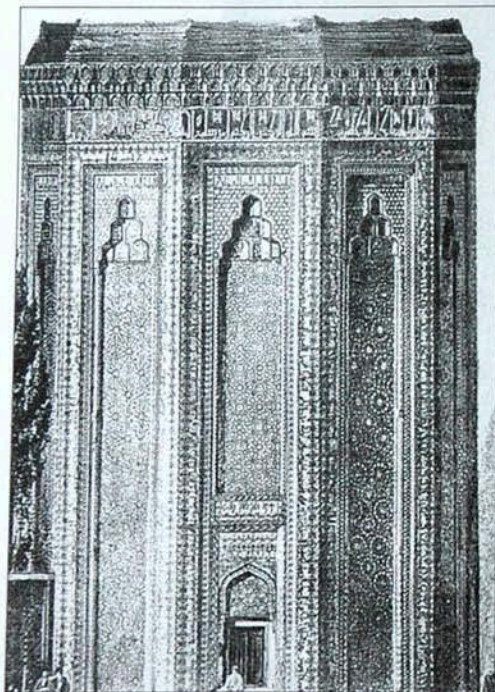
Möminə xatun türbəsinin bərpadən öncəki görünüşü.
The view of the tomb of Momina khatun before restoration.

sında Möminə xatun türbəsinin Atabəylərin Naxçıvanda soy türbəsi olduğu vurğulanır. Şübhəsiz ki, Cahan Pəhləvanın özü də bu türbədə dəfn edilmişdir.

Möminə xatun türbəsinin usta-memarı, Yusif-Küseyr oğlu türbəsinə 26 il sonra inşa etmişdir. Bu da özünü sənət əsərinin monumentallığında, kompozisiya fərdiliyində, dekorativ bəzəklərin prinsip və elementlərində - ümumiyyətlə memar təfəkkürünün, yaradıcılığının inkişafında göstərir. Möminə xatun türbəsi artıq əsasları qoyulmuş kompozisiya prinsiplərinin

Möminə xatun türbəsi. E.Yakobstal tərəfindən 1897-ci ildə çəkilmiş fasad.

The tomb of Momina khatun. The façade built in 1897 by E.Yakobstal.

Atabeg looked at the tomb again. His wide-opened eyes wandered on blue tent-shaped doom, frisky pillars, the walls decorated with carpet ornaments, crossed inscriptions and stopped on a hemistich completing the most upper band of inscription:

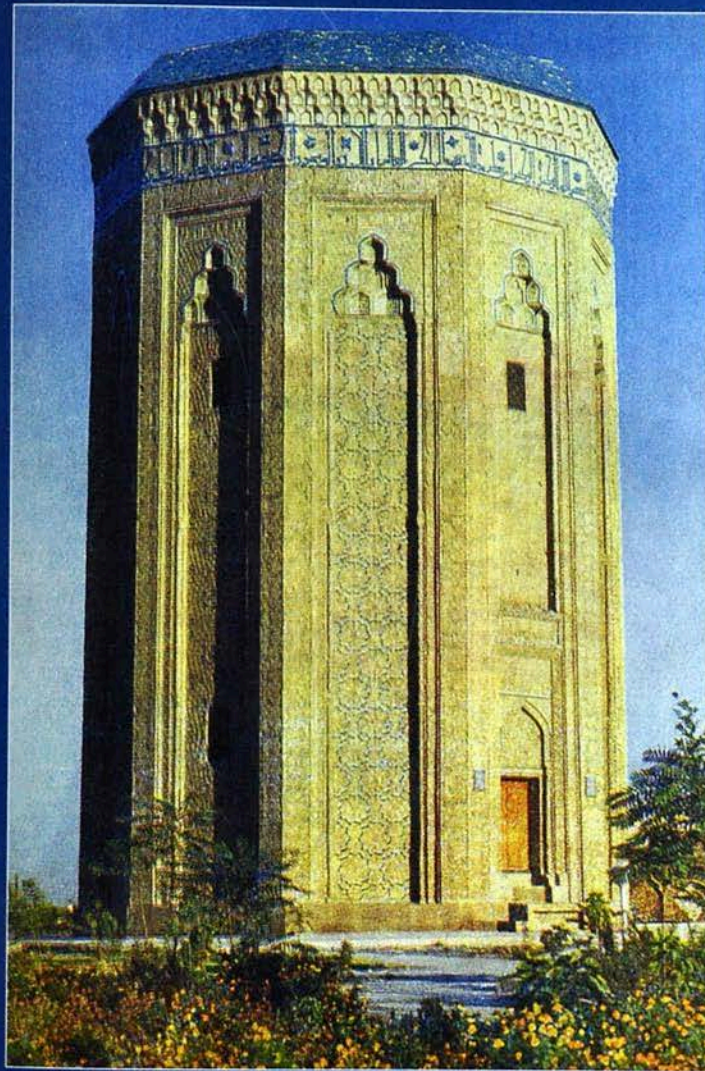
*We go, only wind remains in universe,
We die, only art is left in memories!*

Atabeg glanced with a trust at the chief architect of the palace once again. He felt a strong resemblance between the magnificent tomb and the master-architect with majestic bearing"[1]

Really, the tomb of Momina khatun created by Ajami Abubakir is a symbol of pride and majesty. Some specialists consider that the tomb belongs to the wife of Atabeg, whereas the others consider it to be for his mother. Local people stress out that the tomb of Momina khatun is a family tomb of Atabegs in Nakhchivan. Of course, Jahan Pahlavan himself also was buried there.

The master-architect constructed the tomb of Momina khatun 26 years later the construction of the tomb of Yusif Kuseyr. It is shown in the monumentalism, in individual composition, in principles and elements of decorative ornaments of the art work, as well as in the architect's mentality and creativity. The tomb of Momina khatun reflects the development of already founded composition principles from artistic-architectural point of view.

The tomb belongs to the tower-shaped memorial constructions type. Its height (without tent-shaped doom which had not survived until our time) is about 25 meters. Taking into account

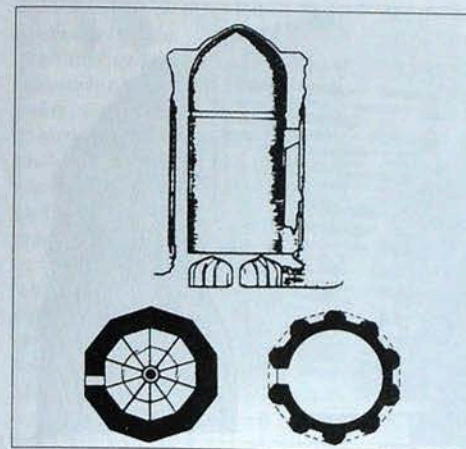
Möminə xatun türbəsinin bərpadan sonrakı görünüşü.

The view of the tomb of Momina khatun after restoration.

Türbənin açıq səma altındakı muzeydən görünüşü.

The view of the tomb from the outdoor museum.

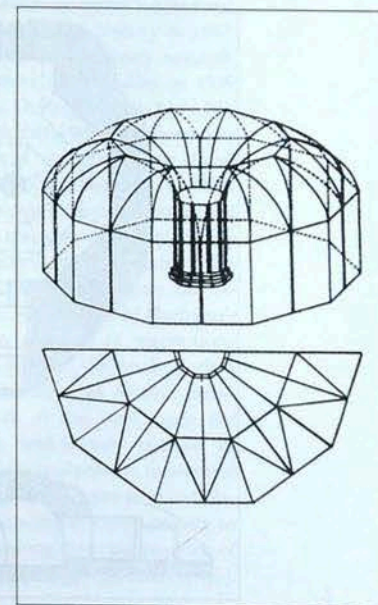
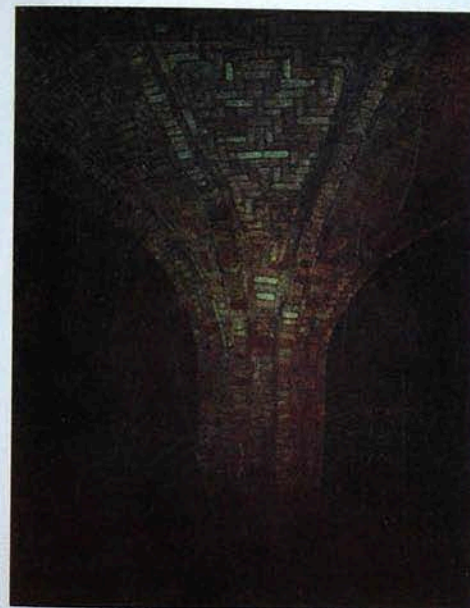

Məminə xatun türbəsinin kəsik və planları.

Cut and plans of the tomb of Məminə xatun.

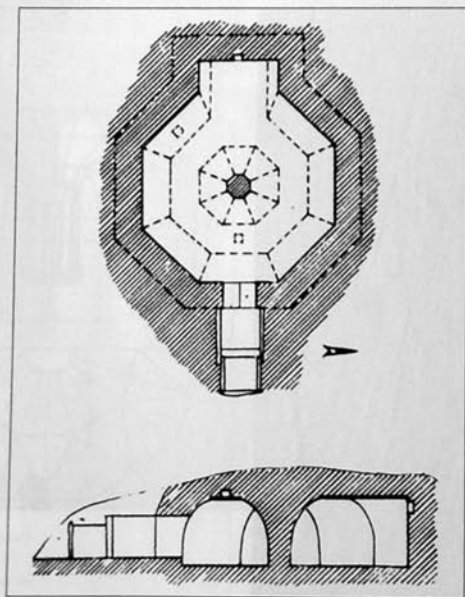
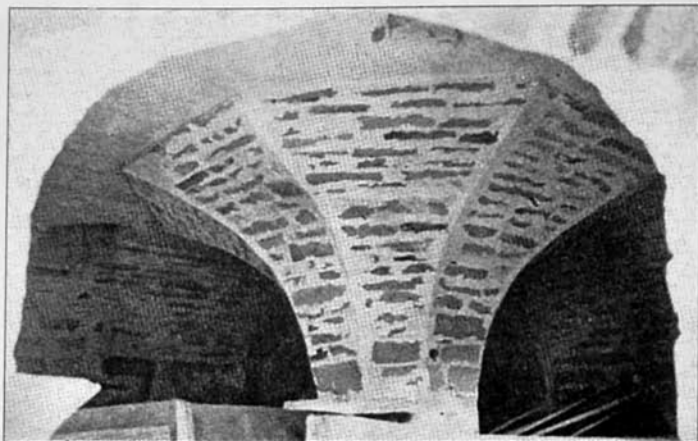
Türbənin sardabəsinin göbələkvari dirək konstruksiyası.

The mushroom-shaped post construction of the vault of the tomb.

Xaraba Gilan.
Türbənin sərdə-
sinin sütunu, plan
və kəsiyi.

Kharaba Gilan. The
column, plan and
cut of the vault of
the tomb.

bədii-memarlıq cəhətdən daha səlis in-
kişafını əks etdirir.

Türbə qülləvari xətirə tikililərinə
mənsubdur. Onun hündürlüyü (indi-
yədək qalmamış çadırvari günbəzsiz)
25 metrə çatır. Onun dağılmış xarici ör-
tüyünün 8 m hündürlükdə olduğunu
nəzərə alsaq, Möminə xatun türbəsinin
vaxtilə 34 metrə bərabər olduğunu de-
mək olar.

Möminə xatun türbəsi uzun əsr-
lərdən bəri bir sıra səyyah və alimlərin
diqqət mərkəzində olmaqla tədqiqat
obyektinə çevrilmişdir. XIX əsrin əv-
vəllərində Naxçıvana gələn Dübua-de
Monpere bu abidənin kitabələrinin es-
tampını Peterburqa akademik X.Frenə
göndərmiş və o zamandan bəri müxtəlif
alim və şərqşünaslar türbənin özü və
kitabəsi haqqında tədqiqatlarının nə-
ticələrini dərc etdirmişlər. Onların sı-
rasına şərqşünas H.Xanikov, səyyah
Y.Dyelafua və başqaları daxildir.

Möminə xatun türbəsinin ilk ət-
raflı tədqiqatı XIX əsrin sonunda,
1897-ci ildə alman memarı E.Yakobstal
tərəfindən aparılmışdır. Memar tədqiqatın
nəticələrini 1899-cu ildə Al-
maniyada kitabça şəklində nəşr et-
dirmişdir. E.Yakobstal Naxçıvana
səyahətində Əcəmi Əbubəkr oğlunun
hər iki türbəsinə – Yusif Küseyir oğ-
lu türbəsi daxil olmaqla hərtərəfli öy-
rənmiş, ölçmüş, fotofiksasiya işləri ilə
plan, fəsad və kəsiklərini kitabda nəşr
etdirmişdir. Abidələrin memarlıq şərh-
i ilə yanaşı onun kitabələrinin tədqiqi
haqqında şərqşünas M.Hartmanın fik-
irləri də kitabə əlavə olunmuşdur. Əcəmi
memarlığının Qərbdə belə təfə-
silatı ilə nəşr olunması abidələrin ölkə

that the height of the destroyed external
cover was 8 meter, we can say that
the height of the tomb of Momina kha-
tun in former times was 34 meter.

Since centuries the tomb of Momina
khatun has been an object of researches
of a number of travelers and scholars. In
the beginning of the XIX century Dubua-
de Monpere sent the print of the inscrip-
tions of this monument to Petersburg to
academic Kh.Fren and since that time
different scholars and orientlists had
published the results of their researches
about the tomb and inscription. Orien-
talist H.Khanikov, traveler Y.Dyelafua
and others were among them.

The first detailed research of the
tomb of Momina khatun was carried
out by a German architect E.Yakobstal
at the end of the XIX century in 1897.
The results of the architect's research
were published as a booklet in 1899
in Germany. During his trip to Nakh-
chivan E.Yakobstal studied thorough-
ly both tombs constructed by Ajami
Abubakir, including the tomb of Yusif
Kuseyir, measured them and published
their plans, façades and cuts in his
book by photofixation. Together with
the architectural explanation of the
monuments, orientalist M.Hartman's
thoughts on research of inscriptions
also were added to the book. Such a
detailed publication of Ajami's archi-
tectural work in the west made the
monuments well-known outside of
the country's boundaries. A number of
orientlists give information about Na-
khchivan monuments citing namely to
this book. Among them the research of
F.Zarren requires a special attention [5].

sərhədlərindən xaricdə tanınmasına səbəb olmuşdu. Bir sıra şərqşünaslar məhz bu əsərə istinad etməklə Naxçıvan abidələri haqda məlumatlar verir. Bunlardan F.Zarrenin tədqiqatı xüsusi diqqət cəlb edir.[5]

Azərbaycanda sosializm dövründə Əcəmi yaradıcılığı geniş tədqiq olunmaqla bərpə işləri ilə nəticələnmişdir. 1939-1940-cı illərdə bir sıra memar tərəfindən Möminə xatun türbəsi hərtərəfli öyrənilmiş, bu iş Nizami dövrünün memarlıq abidələrinin öyrənilməsi ilə davam etdirilmişdir. 1963-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun nəşr etdiyi "Azərbaycan memarlığı tarixi" monografiyasında Möminə xatun, eləcə də Naxçıvan türbələrinin elmi tədqiqatı hərtərəfli öz əksini tapmışdır. XX əsrin 50-ci illərində Möminə xatun türbəsi üzərində bərpə məqsədilə ölçü işləri aparılmışdır.

1991-ci ildə professor C.Qiyasinin "Nizami dövrü memarlıq abidələri" monografiyasında Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin türbə memarlığı bir daha işıqlandırılmışdır.

Möminə xatun türbəsi iki hissədən: yeraltı sərdabə və yerüstü qülləvari tikilidən ibarətdir. Sərdabə planda dairevidir. Sərdabənin plan quruluşu maraqlı bir şəkildə həll edilmişdir. Mərkəzdə yerləşmiş çoxüzlü, əsas yükdaşıyıcı sütunun kapitelinə onbucaqlının hər küncünə doğru bir tağ qurulmuşdur. Yeraltı hissənin daxili sahəsi örtük quruluşu üçün qəbul olunan konstruksiya sxemi ilə müəyyən olunmuşdur. Sərdabə kənarları mərkəzdəki möhkəm sütuna söykənən tağ-tavanla örtülmüşdür.

In the socialism period Ajami's creative activity was widely researched and it was resulted in restoration works. The tomb of Momina khatun was thoroughly studied in 1939-1940 by a number of architects and this work was continued by study of the monuments of Nizami epoch. Comprehensive scientific research of the tomb of Momina Khatun, as well as other Nakhchivan tombs were presented in the monograph "The history of Azerbaijan architecture" published in 1963 by the Institute of Architecture and Art of Academy of Sciences of Azerbaijan SSR. In the 50s years of the XX century the measurement works were conducted in the tomb of Momina khatun for restoration purposes.

In 1991 Ajami Abubakir Nakhchivani's tomb architecture was once again elucidated in Professor J.Qiyas's monograph "Architectural monuments of Nizami epoch".

The tomb of Momina khatun consists of two parts: underground vault and overland tower-shaped construction. The vault is round in the plan. The planned structure of the vault is solved in a very interesting way. A pillar is installed towards to each corner of the decagon from the main multifaceted column located in the center. The internal area of the underground part is formed in accordance with the construction scheme accepted for the cover structure. The edges of the vault are covered with a pillar-ceiling supported by a strong column in the center.

It is interesting that this constructive style-nervure pillar-ceiling of a gothic

Maraqlı haldır ki, Qərbin qotika memarlığında geniş yayılmış bu konstruktiv üsul-qotik sistemli nervür tağ-tavan – Möminə xatun türbəsinə, şərq memarlığının nümunəsi kimi qərb memarlığını qabaqlamışdır. Bu maraqlı memarlıq-mühəndis qurğusu Azərbaycan memarlıq tarixində belə qurulmuş üçüncü və dolğun bir nümunəsidir. Bu da memar-ustanın mühəndislik istedadını parlaq şəkildə əks etdirir.

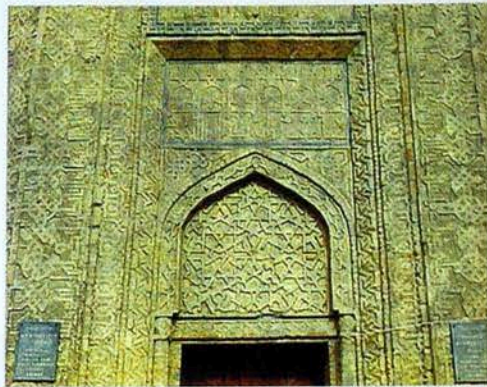
Belə quruluşlu sərdabələr ancaq Marağa-Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olmuşdur. Onların ilkin nümunəsi 1148-ci ildə tikilmiş Marağa Qırmızı Günbəd türbəsi, ikincisi, Naxçıvanın Ordubad şəhəri yaxınlığında, sərdabəsinin ortası dayaq konstruksiyalı, göbələkvari sütunla həll olunmuş Xaraba Gilan türbəsi, ən bitkini isə 1186-cı ildə inşa olunmuş Naxçıvanda Möminə xatun türbəsinin sərdabəsidir. İki hissədən ibarət olan Xaraba Gilan türbəsinin sərdabə hissəsi qalmış, yerüstü qülləsi ucub-dağılmışdır. Sərdabənin planı içəridə səkkizbucaqlı, bayırda isə düzbucaqlı biçimdədir. Gilan sərdabəsində örtüyün ortasında, interyerin mərkəzində ucalan göbələkvari-yuxarıya doğru genişlənən sütun dayanır. Sütun planda səkkizbucaqlıdır. Buna bənzər mərkəzi dayaq sütunu Naxçıvanda Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olan Möminə xatun türbəsinin sərdabəsində rast gəlinir (H 86). Sütunların mövcudluğu örtük konstruksiyasının dayanıqlığının təmin olunmasından irəli gəlir.

Möminə xatun türbəsinin yerüstü hissəsi xarici görünüş etibarlı ilə onguşəli olmaqla, eynilə onguşəli kürsülük üzərində ucaldılmışdır. Türbənin

system-widely spread in the gothic architecture of the west, was used in the tomb of Momina khatun, thus forestalling west architecture as a sample of East architecture. This interesting architectural-engineering installation is the third and full-fledged sample of such a construction in the history of Azerbaijan architecture and it indicates the architect's engineering talent brilliantly.

The tombs of such structure were typical only for Maragha – Nakhchivan region. The first sample of them was the tomb of Maragha Girmizi Gunbad built in 1148, the second one was the tomb of Kharaba Gilan near Ordubad, Nakhchivan, which was solved by a mushroom-shaped column with supporting construction in the center of the vault, the third and the most perfect one was the vault of the tomb of Momina khatun constructed in 1186 in Nakhchivan. The vault of the tomb of Kharaba Gilan, which consists of two parts, survived whereas its overland tower tumbled down. The plan of the vault is octagonal in the inner part and rectangular in the outside. There is a mushroom-shaped column expanding upwards in the middle of the cover of the vault of Gilan. The column is octagonal in plan. A supporting column similar to it is met in Nakhchivan in the tomb of Momina khatun which is the product of Ajami's creative activity (H 86). The existence of the columns provides stability of the cover construction.

The overland part of the tomb of Momina khatun is decagonal from the exterior and is erected exactly on the decagonal seating. The seating of the tomb

Mamina xatun türbəsi. Giriş qapısı üstündə memarın adı yazılmış kitabə.

The tomb of Mamina khatun. The inscription on the entrance door where the name of the architect is written.

hündür olmayan kürsülüü də gövdə kimi onüzlü olub, cilalanmış iri diorit lövhələri ilə üzlənmişdir. Onun üzərində eyni biçimli qüllənin uca kərpic tikintisi ucalır.

Türbənin kərpicdən tikilmiş gövdəsinin quruluşu Yusif Küseyir oğlu türbəsinə oxşardır. Yəni burada da türbənin bucaqları çıxıntı şəklində həll edilmiş, səthlər isə dərin olmayan taxçalarla qurulmuşdur. Dairəvi görünüş üçün nəzərdə tutulmuş türbənin kompozisiyası səthlərin hamısının eyni cür tərtib olunmasını müəyyənəndirmişdir. Yalnız səthlərin ümumi kompozisiyasına xələl gətirməyən kiçik portalla başlayan girişin açıldığı taxça müstəsna təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq memar türbənin qülləvari prizmatik tutumunun həndəsi gözəlliyini pozmaq məqsədilə giriş qapısının açıldığı tikilinin şərq üzünü o biri üzlərdən fərqləndirməyə çalışmamışdır. Düzbucaqlı giriş qapısı dayaz sivri taxça içərisində yerləşdirilmişdir.

which is not so high is also as decagonal as the body of it and is coated with huge diorite plates. There is a high brick construction of the tower of the same cut on it.

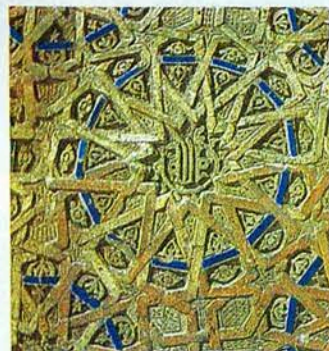
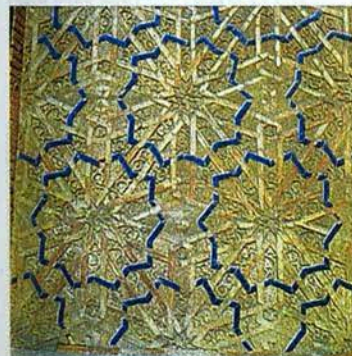
The structure of the body of the tomb built from bricks has a resemblance to the tomb of Yusif Kuseyir. Here also the corners of the tomb are solved in the form of joggle and the surfaces are installed with not deep niches. The composition of the tomb designed for round appearance is achieved by constructing all surfaces in the same form. Only the niche opening to the entrance beginning with a small portal is an exception which does not spoil the general composition of the surfaces. But in spite of it, the architect did not try to distinguish eastern surface of the construction, where the entrance door opens, from the others in order not to disturb geometric beauty of the tower-shaped prismatic capacity of the tomb. Rectangular entrance door is placed in a shallow and sharp niche.

On the entrance an inscription with the name of the architect Ajami Nakhchivani is placed. Regarding the placement of the name of the architect, there exist differences between this tomb and the tomb of Yusif Kuseyir. Unlike the first tomb here the inscription is moved from the side to the center and gained canonical composition form. On a simple portal the date of the construction is shown as "Muharram 582" (1186).

All the decorations of the tomb of Mamina khatun are concentrated on its external surface. The exterior is formed by shallow niches which are completed

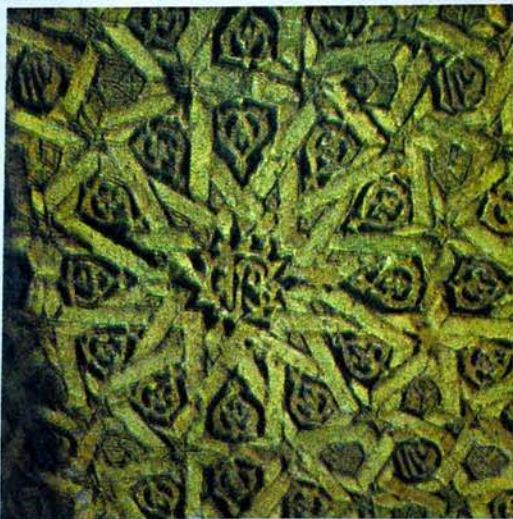
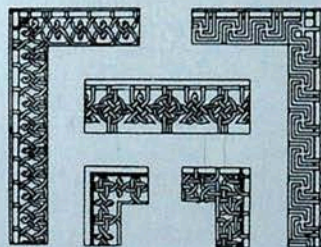
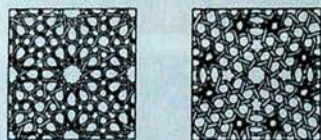
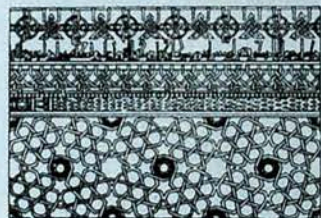
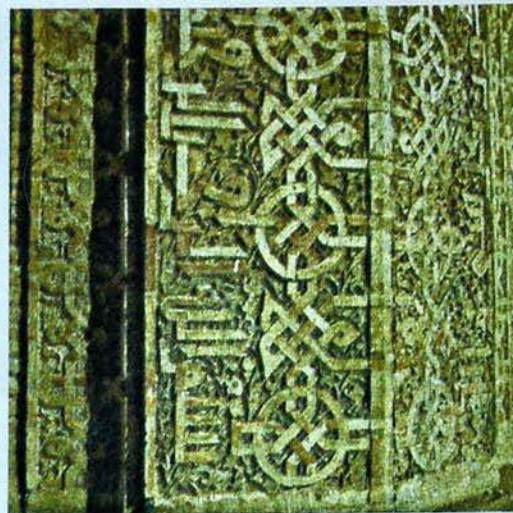
Girişin üzərində memar Əcəmi Naxçıvanının adı olan kitabə yerləşdirilmişdir. Memarın adının yerləşdirilməsində Yusif Küseyir oğlu türbəsi ilə bu türbə arasında fərqli cəhətlər mövcuddur. I türbədə fərqli olaraq, burada kitabə yan tərəfdən mərkəzə köçürülmüş və kanonik kompozisiya forması kəsb etmişdir. Sadə portalın üstündə onun tikilmə tarixinin "məhərrəm 582" (1186)-cı ilə aid olduğu göstərilir.

with stalactitical pillar composition in each ten face and it gives a majestic plasticity to the architectural view of the tomb. The surfaces of all faces are covered with different illustrated geometrical ornamental patterns. All the surfaces of the tomb are solved by synthesis of fine arts and architecture. The juncture pillars of the faces of the construction are solved in a joggle form as in the tomb of Yusif Kuseyir, while the surfaces acquired a concave form. Wide

Mamina xatun türbəsinin səthlərinin ornamental bəzək elementləri.

The elements of ornamental decoration of the surfaces of the tomb of Mamina khatun.

Mōmina xatun türbəsinin bütün dekoru onun xarici səthində cəmləşdirilmişdir. Xarici 10 üzədən hər biri stalaktidli tağ kompozisiyası ilə tamamlanan, dərin olmayan taxçalar əmələ gətirmişdir ki, bu da türbənin memarlıq simasına əzəmətli plastiklik bəxş edir. Üzlərin hamısının səthi başdan-başa müxtəlif rəsmli həndəsi ornamentli naxışlarla örtülmüşdür. Türbənin bütün səthləri rəssamıqla memarlığın sintezilə həll olunmuşdur. Tikilinin üzlərinin qovşaq tilləri Yusif Küseyir oğlu türbəsinə olduğu kimi, çıxıntı şəklində həll edilmiş, səthlər isə batıq vəziyyət almışdır. Onbucaqlının geniş və kifayət qədər qalın küncləri Yusif Küseyir oğlu türbəsinin künclərinin sadə həllindən əsaslı surətdə fərqlənir. Yusif Küseyir oğlu türbəsinə künclər ayrı-ayrı ornament səthlər arasında yalnız hədud rolunu oynadığı halda, burada onlar tikintinin özəyinin qüdrətli dərinliyi haqda təəssürat yaratmaqla daha dinamik həll olunmuşdur. Yusif Küseyir oğlu türbəsinə fərqli olaraq, burada künc çıxıntıları bəzəksiz buraxılmamışdır. Memar Yusif Küseyir oğlu türbəsinəki kompozisiya prinsiplərindən istifadə edərək, burada ornament bəzəklərini və məhiyyət etibarilə dekorativ mənə kəsb edən hədsiz kitabələri dekorativ vasitələrlə əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdir. Müəllif I türbədə olduğu kimi II türbədə də ornament bəzəyi rəsmlərini vasitəçi kimi kərpiclərdən tərtib etmişdir. Bir yenilik kimi Mōmina xatun türbəsinin ornament bəzəyinə firuzəyi kaşı şirəli kərpicin çox sadəliklə, həm də böyük dəqiqliklə da-

and quite thick corners of the decagon substantially differ from simple solution of the corners of the tomb of Yusif Küseyir. If the corners of the tomb of Yusif Küseyir serve just as boundaries among the ornamental surfaces, here they are solved dynamically to convey magnificent deepness of the core of the construction. As opposed to the tomb of Yusif Küseyir, here the corner joggles are not left without decorations. Using the composition principles of the tomb of Yusif Küseyir, here decorative means are considerably enriched by ornamental decorations and inscriptions designed for decoration. In the second tomb, as in the first one, the author applied bricks as ornamental decoration illustrations. Insertion of turquoise glazed bricks to the ornamental decoration of the tomb of Mōmina khatun in a very exact and simple way as a novelty helps to read complicated decorative patterns formed from baked bricks and becomes an instrument of influence increasing aesthetic coloring of the tomb. As calligraphic samples of beautiful art work, the decoration of the surfaces and corners of the tomb of Mōmina khatun consisting of inscriptions and geometrical ornaments, as well as floral illustrations on limestone is a graphic example of the architect's many-sided creative activity.

The ornamental decoration concentrated on the niches of the tomb reflects immense fantasy of the artisan who has succeeded to create different ornaments from the elements matchable with one another. The ornamental illustration which is different on each

Mōmina xatun türbəsinin səthlərinin ornament bəzək elementləri.

The elements of ornamental decoration of the surfaces of the tomb of Mōmina khatun.

xil edilməsi, bişmiş kərpicdən əmələ gətirilən mürəkkəb şəbəkə rəsmlərini oxumağa yardımçı olur, türbənin estetik koloritini artıraraq təsir vasitəsinə çevrilir. Möminə xatun türbəsi səthlərinin və bucaqlarının kitabə və həndəsi ornamentdən ibarət olan bəzəyi və gəc üzərindəki nəbatə təsvirləri, gözəl bir sənət əsərinin xəttatlıq nümunələri kimi memarın çoxşəhli yaradıcılığının bariz nümunəsidir.

Türbənin taxçalarında cəmləşdirilmiş ornament bəzəyi bir-birinə münasib ünsürlərdən müxtəlif ornamentlər yaratmağa nail olmuş sənətkarın tükənməz fantaziyaya malik olduğunu əks etdirir.

face of the decagon is of the same character everywhere. The base of the many ornaments is a multifaceted star reflecting rays from it and connecting them with one another. The ornament which is most frequently met on the faces consists of the stars with 5, 6, 8 sides and multifaceted ones, as well as hexagonal and octagonal figures.

Ornaments of all the surfaces of the tomb are different. The master did not make any repetition in calligraphy. Alongside with this difference, the craftsman's proficiency is reflected also in creating all the ornaments in the same character and

On üçün hər birində müxtəlif olan ornament rəsmi hər yerdə eyni xarakterlidir. Bir çox ornamentlərin rəsmlərinin əsasını özündən şüaləks etdirən və onları bir-biri ilə əlaqələndirən çoxşəhli ulduz təşkil edir. Üzlərdə ən çox təsadüf olunan ornament 5,6,8 və çoxşəhli ulduzlardan, altı və səkkizbucaqlı fiqurlardan ibarətdir.

Türbənin bütün səthlərinin ornamentimüxtəlifdir. Sənətkarın çoxşəhli heç bir təkrara yol verməmişdir. Bu müxtəlifliklə yanaşı, ustanın məharəti həm də bu müxtəliflikdə, bütün ornamentləri eyni səciyyədə yaratmaqla və beləliklə abidənin ümumi vəhdətini saxlaya bilməsindədir.

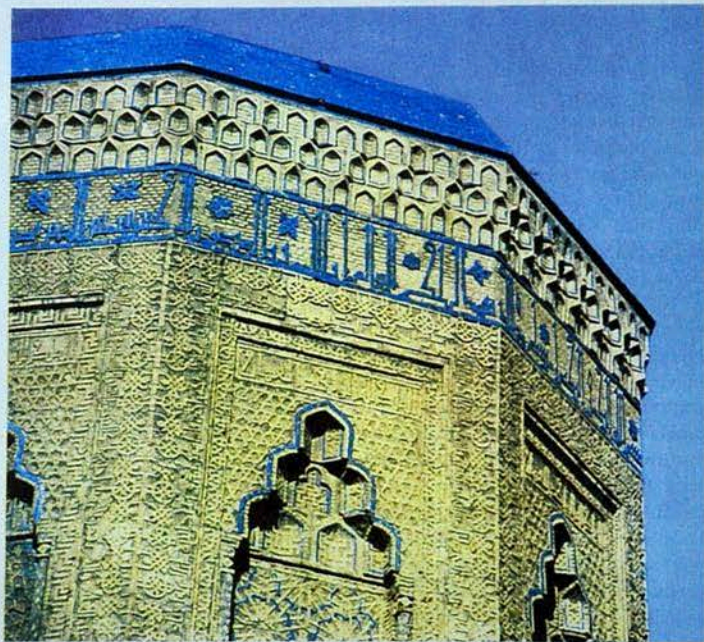
Önüzü gövdənin tnləri yuxarıda qovuşaraq stalaktidlə tamamlanan taxçaları düzbucaqlı çərçivə ilə əhatəlayır. Memar Əcəmi bu çərçivələri başdan başa incə epigrafiq naxışlı-düzbucaqlı hərflərin vertikal şəkildə bir-birinə sarrınaraq, mürəkkəb naxışlara çevrilmiş kufi xətlə yazıları ilə örtmüşdür. Bu kitabələri oxumuş Ə.Ələsgərzadə belə nəticəyə gəlmişdir ki, önüzü türbənin bütün üzləri, kənarlardan "Yasin" surəsinin mətni ilə həsiylənmişdir. İki dəfə təkrar olunmaqla bu surə, bir dəfə I üzədən V-yə, o biri dəfə VI-dan X üzədən davam edir. Hər üzə yazı aşağıdan yuxarıya doğru, oradan sola və sonra aşağıya istiqamətlənmişdir. "Yasin" surəsi ilə həsiylənmiş üzləri yuxarıda daha bir yazı qurşağı birləşdirir ki, bu kitabədə abidənin kim tərəfindən və nə məqsədlə tikilməsi barədə məlumat verilir. Bu kitabə yazılarının iri ölçülərinə, (qurşağın hündürlüyü 98 sm) rənginə görə digər kitabələrdən seçilir. Yazıların vertikal göy kaşı ilə sayə

thus keeping general integrity of the monument.

Joining in the upwards the corners of the body of the decagon surrounds the niches which are completed with stalactite with a rectangular frame. Architect Ajami covered these frames with graceful epigraphic figured-rectangular letters linked with one another in a vertical way, thus transforming kufic writings into complicated patterns. A.Ələsgərzadə who had read these inscriptions came to a conclusion that the sides of all the faces of the decagonal tomb are framed with the text of the sura "Yasin". This sura is repeated twice lasting once from the first face to the fifth and the second time from the sixth until the tenth one. On each face the inscriptions are directed from down to up and then to the left and later to the down. The faces which are framed with the sura "Yasin" are joined by an inscription band above and in this inscription the information about the author and purpose of the construction is given. This inscription differs from the others with a big dimension (the height of the band is 98 cm) of its writings and color. The purpose of the vertical order of the writings with blue glazed bricks on a plane background is the architect's endeavor to draw attention on this inscription from far away. Upper side of this inscription which looks like a pattern composition is surrounded by three rows of stalactite bands. If in the tomb of Yusif Kuseyir the architect passed from the band of inscription directly to the pyramidal cover, here the passage of inscription to the stalactites in one hand

Möminə xatun türbəsinin yuxarı stalaktid kəməri və frizdəki kitabələri.

Upper stalactite band and inscriptions on the frieze of the tomb of Möminə xatun.

fonda düzlüyünün məqsədi, məhz memarın bu kitabəni uzaqdan diqqətə çatdırmaq cəhdindən irəli gəlir. Naxış kompozisiyasını xatırladan baş kitabənin yuxarısı memar tərəfindən üç sıra stalaktid qurşağı ilə əhatə olunmuşdur. Əgər memar, Yusif Küseyir oğlu türbəsinə yazı kəmərinə piramidal örtüyə birbaşa keçirdisə, burada kitabənin stalaktidlərə keçidi həm taxçaların çatma tağlarındakı stalaktid sonluqlarını tamamlayaraq onlarla harmoniya yaradır, həm də səkkizüzlü piramidal gümbəzə keçiddə ona bir yüngüllük gətirir. Türbənin örtüyü ikiqatlı gümbəzlə təmin olunmuşdur. İnteryerdə sferokonik, eksteryerdə isə piramidal gümbəz abidənin memarlıq kompozisiyasını tamamlayır.[11]

Memar Əcəmi inşa etdiyi türbə memarlığında yalnız Möminə xatun türbəsinə karniz qurşağı olaraq stalaktid kəmərdən istifadə etmişdir ki, bu da memarın tikilinin bədii-estetik dəyərini nəzərə çatdırması cəhdindən irəli gəlir.

Möminə xatun türbəsinin interyeri eksteryeri ilə müqayisədə çox sadə həll olunmuşdur. Memar burada 20 m hündürlükdə yerləşən kitabə qurşağı və günbəzin səthində yerləşən dörd ədəd böyük ölçülü medalyon ilə kifayətlənmişdir. Əsasını kufi kitabələr təşkil edən mürəkkəb ornament kompozisiyalı medalyonlar günbəzin tavanına gəc məhlulu üzərində oyulmuşdur. Bu medalyonlar sonralar Sultaniyyədəki Olcaytu Xudabəndə türbəsinin medalyonları üçün nümunə olmuşdur.

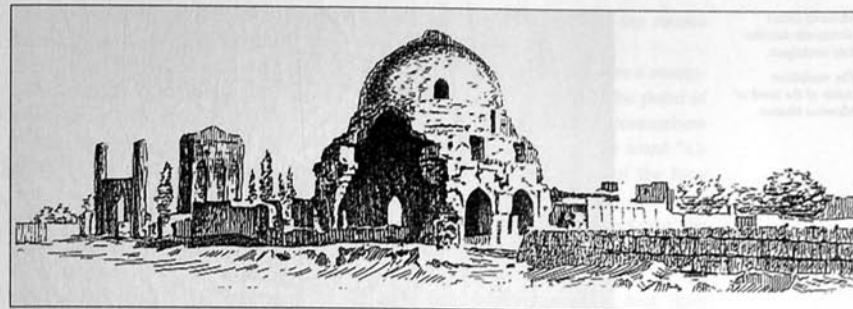
Daxili günbəzin səthində diametrləri təxminən 1,5 m olan dörd medalyon qalmışdır. Onlar günbəzin şimal,

completes the stalactite endings in the cross pillars of the niches creating a harmony with them, and in another hand it brings a lightness to the passage leading to the octagonal pyramidal doom. The cover of the tomb is provided with a double doom. Sphero-conical doom in the interior and pyramidal one in the exterior complete the architectural composition of the monument. [11]

In architect Ajami's tomb architecture only in the tomb of Momina khatun he used stalactite band as a cornice band which arose from architect's intention to stress the graphic-aesthetic value of the construction.

The interior of the tomb of Momina khatun is solved in a very simple way in comparison with its exterior. Here the architect was satisfied with the inscription band placed on 20 m height and four medallions of large dimensions sited on the surface of the doom. The medallions with a complex ornamental composition are carved on the ceiling of the tomb on limestone liquid. Later these medallions were examples for the medallions of the tomb of Oljaytu Khudabanda in Sultaniyya.

There remained four medallions with 1,5 diameters on the surface of the inner doom. They are in the north, south, east and west sides of the doom. According to the remainders on the top of the doom, it is supposed that there used to be one more the fifth medallion there. Although a number of epigraphists and architects (A.Alasgarzadə, Y.Yakobstal, M.Hartman, Ə.Salamzadə, K.Məmmədşadə) were engaged in research of these medallions, no ex-

cənub, şərq və qərb tərəflərindədir. Günbəzin zirvəsindəki qalıqlara əsasən burada daha bir beşinci medalyonun da olduğu ehtimalını irəli sürmək olar. Medalyonların tədqiqi ilə bir sıra epigrafcı və memarların (Ə.Ələsgərzadə, Y.Yakobstal, M.Hartman, Ə.Salamzadə, K.Məmmədşadə) məşğul olmasına baxmayaraq, onların şərhə mümkün olmamışdır. Lakin 1981-ci ildə memar Ə.Salamzadə və K.Məmmədovun medalyonların yeni foto-şəkillərini çəkməklə, 128 ildən sonra Möminə xatun türbəsinin medalyonlarının təsiri altında yaranmış Sultaniyyədəki Olcaytu türbəsinin dərc olunmuş medalyonlarının açılması ilə, onlar tərəfindən Möminə xatun türbəsinin medalyonlarının dördünün də məzmunu aydınlaşdırılmışdır: I medalyon səkkiz dəfə eyni sözün "allah" (Məhəmməd) təkrarından quraşdırılmışdır. Memarın burada nail olduğu dekorativ effekt, plastik nəbatət ornamentinin bağışladığı tam təəssürat sənətkarlıq məharətinə görə misilsizdir.

II medalyon fərqli olaraq müxtəlif sözlərin kombinasiyasından qurulmuşdur. Burada kompozisiyanın mərkəzini

planation for them was achieved. But in 1981 architects A.Salamzadə and K.Mammadov clarified the meanings of all four medallions by taking new photos of them and by revelation of the medallions created 128 years later in the tomb of Oljaytu in Sultaniyya under the influence of the medallions of the tomb of Momina khatun: The first medallion is made up from repetition of the word "Allah" (Mahammad) for eight times. The decorative effect, the architect achieved here is inimitable, as it seems as a plastic floral ornament.

The second medallion is formed from the combination of different words. Here the center of the composition is a five-pointed star. The sides of the star repeat the word "Allah" sequentially. The word "Omar" is repeated 6 times in each side of the five-pointed frames around the star.

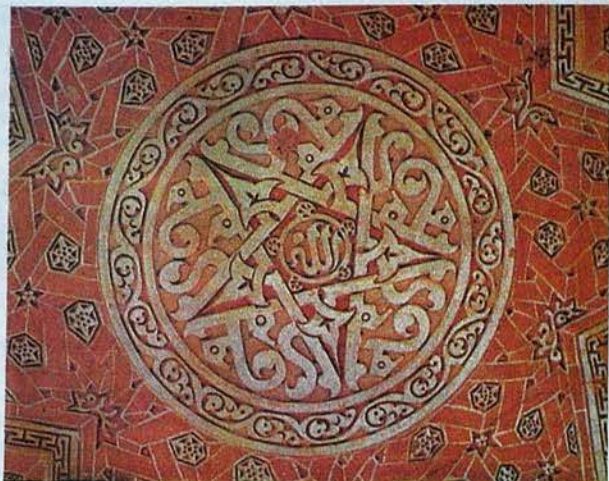
The frames of the third medallion keep its floral character. The center of the medallion is a geometrized plate intersecting with the lines of the kufic inscriptions which form an octagon connecting with the centralized plate.

Naxçıvan. Memar Əcəmi yaradıcılığı olan dini kompleks, XII əsr.

Naxçıvan. Religious complex which is architect Ajami's work. The XII century.

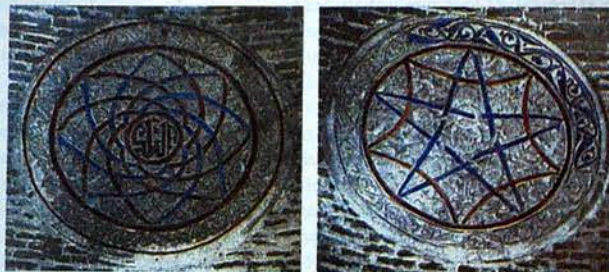
Möminə xatun
türbəsinin daxilindəki medalyon.

The medallion
inside of the tomb of
Möminə xatun.

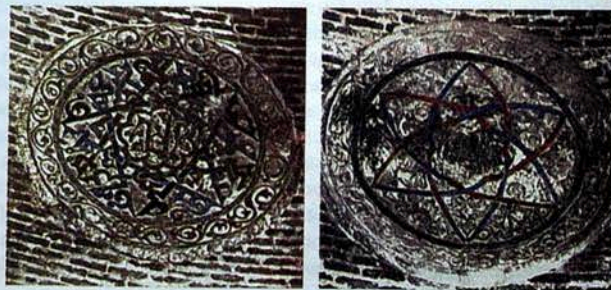
Türbənin daxili
günbəzinin I və II
medalyonu.

The first and second
medallions of the
inner dome of the
tomb.

Türbənin daxili
günbəzinin III və
IV medalyonu.

The third and
fourth medallions
of the inner dome of
the tomb.

beşgüşəli ulduz vardır. Ulduzun kənarları ardıcıl olaraq "allah" sözünü təkrar edir. Ulduz ətrafında beşbucaqlı çərçivələrin hər tərəfində 6 dəfə "Ömər" sözü təkrar olunur.

III medalyonun çərçivələri nəbatət xarakterini saxlayır. Medalyonun ortası mərkəzləşdirilmiş xonça ilə birləşib səkkizbucaqlı əmələ gətirən kufi kitabələrin düz xətləri ilə kəşifən həndəsələşdirilmiş xonçadır. Kufi kitabələr 8 ilk xəlifələrin adından ibarətdir.

IV medalyon kompozisiya baxımından I medalyona yaxındır, altıgüşəli ulduzun 5 kənarında "allah" sözü ilə təkrarlandığı fikrini tədqiqatçılar irəli sürür. [5]

Dairəvi xonça-medalyonlar Əcəmi yaradıcılığının nəqqaşlıq əsərlərindəndir ki, bu da orta əsrlərin nadir incilərindən olmaqla gələcək memarlıq irsinə öz təsirini göstərmişdir. Müxtəlif nəbatəti naxışların kufi yazılarla kombinasiyası, quran ayələrinin, islam kəlamlarının böyük sənətkarlıqla işlənməsi böyük memarın dini əqidəsinin məhsuludur. Əcəmi günəş və planetlərin rəmzi olan bu dairəvi xonçaları interyerin ən uca yerinə - günbəz daxilində qaldıraraq, yarıqaranlıq türbə interyerini yuxarıdan "ışıldandırmışdır".

İnteryerin divar səthləri boyunca günbəzdəki bacaya qalxan dolama pilləkənin izləri qalmışdır. Hətta silindrik divarlarda suvaq altından abı rəngli yazı zolağının çıxıntıları divar səthində nə vaxtsa müəyyən bəzək işlərinin olduğundan xəbər verir.

Möminə xatun türbəsi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin yüksək sənət əsəri olmaqla, Azərbaycanın orta əsr memarlığının şah əsəridir. Həcm-mə-

Kufic inscriptions consist of the names of the first 8 caliphs.

The fourth medallion has a resemblance to the first one from the point of view of composition. The researchers put forward the idea that the word "Allah" is repeated in 5 sides of the hexagonal star. [5]

Circular plate-medallions are the calligraphic works of Ajami's creative activity and as unique pearls of the medieval architecture they had their influence on successive architectural heritage. Combination of different floral patterns with kufic inscriptions, designing Koran versets and Islamic sayings skillfully are the product of the architect's religious faith. Ajami hoisted these circular plates which are the symbols of the sun and planets to the highest place of the interior - i.e. to the inner part of the dome, thus "illuminated" the dusk tomb interior from above.

There are traces of the winding stairs alongside the surfaces of the walls of the interior leading to the chimney located in the dome. Even the protuberances of blue-colored inscription band under the plaster of cylindrical walls indicate to the existence of certain decoration works here.

The tomb of Möminə xatun besides being a magnificent art work of Ajami Abubəkr Nakhchivani is also a masterpiece of Azerbaijani medieval architecture. Capacity - site composition and gracefulness of separate parts of the memorial indicating its belonging to a woman is a product of architect mentality, delicate taste and great art creativity. Fine features of the floral

kan kompozisiyası, xatirəsinə ayrı-ayrı həssələrinin zərifliyi ilə məhz onun qadın mənsubluğunun sübutu məmar təkəkkürünün incə zövqünün, böyük sənətinin məhsuludur. Nəbəti və həndəsə-ornametal naqışların gəlcə işlənmiş zərif cizgiləri məmarın böyük ornament sənətindən törəyən bəzəkləridir. Möminə xatun türbəsinin kompozisiya xüsusiyyətləri, dekorativ bəzək ünsürləri və prinsipləri Azərbaycan türbələrinin böyük bir qisminin gələcək inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Tədqiqatçıların bu nadir əsər haqqında söylədikləri, məmarın yaradıcılığına olan dəyəri bir daha sübut edir. Məşhur sovet sənətsünası, SSRİ Bədaye Akademiyasının akademiki, professor M.B.Alpatov üçcildlik "Ümumdünya incəsənət tarixi" əsərində Möminə xatun türbəsinin sənətsünaslıq təhlilini verdikdən sonra yekun olaraq yazır: "Bəla yüksək memarlıq forması duyğusuna, kompozisiyasının bəla klassik kamilliyinə və mükəmməl işlənməsinə o zamanlar Orta Avropada təsadüf etmək mümkün deyil. Naxçıvan türbəsidən klassik Şərq ədəbiyyatının ən yaxşı əsərləri Firdovsinin "Şahnamə" (X-XI əsr) və yaxud Nizaminin "Leyli və Məcnun" (XII əsr) poemasında olduğu kimi insanpərvərlik nəfəsi gəlir" [6]

GİRİŞ PORTALI

Atabəylər kompleksinə giriş, XIX əsrə aid rəsm və fotosəkillərdən bəlli olduğu kimi, Möminə xatun türbəsi ilə yanaşı, dövrümüzə gəlib çatmamış monumental tikinti – Cümə məscidi və zəngin bəzəkli, uca çatmatağlı iki minarəli giriş portalı ilə inşa olunmuşdur. Üzərində Əcəmi Əbubəkr oğlunun adı

and geometrical – ornamental patterns elaborated with limestone are decorations arising from great ornamental art of the architect. The compositional peculiarities, decorative elements and principles of the tomb of Momina khatun had a great influence on the future development of majority of Azerbaijan tombs. The researchers' views about this unique art work once again prove value of the architect's creative activity. Well-known Soviet art historian, academic of USSR Badaye Academy, professor M.B.Alpatov in his three-volume work "The history of the world art" after giving art analyses of the tomb of Momina khatun concludes it with the following: "It is impossible to meet such a superior form of architectural feeling, classic perfectness of composition and excellent engineering at that times in Central Asia. In the tombs of Nakhchivan, as in the best works of the classic Eastern literature "Shahnama" by Firdovsi (X-XI centuries) or "Leyli and Majnun" by Nizami (XII century) the breath of humanism is felt". [6]

ENTRANCE PORTAL

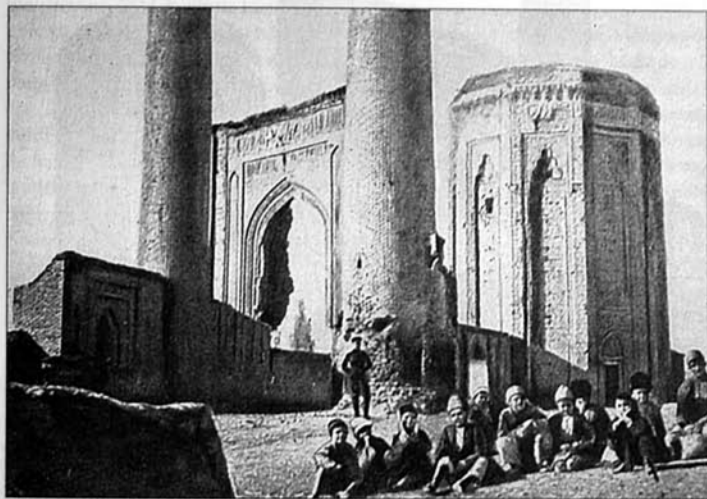
As it is known from pictures and photos, the entrance to Atabegs complex was constructed with the tomb of Momina khatun and Juma mosque – a monumental building which did not survive up to our time and with an entrance portal with rich decorations and two cross-pillared minarets. The inscription of the portal with two minarets with the name of Ajami Abubakir was read and published by a prominent Russian orientalist N.Khanikov in

olan qoşa minarəli portalın kitabəsi XIX əsrin ortalarında məşhur rus şərqşünası N.Xanikov tərəfindən oxunmuş və nəşr edilmişdir. Şərqşünas alimin qeydlərinə görə portalın üzərindəki kitabədən onun 1187-ci ildə "Atabəylər dövlətinin atlı qoşun başçısı və vergi yığanı Əmir Nəruəddin" tərəfindən tikildiyi bildirilir. Həmin kitabədə o biri abidələrdə olduğu kimi "Məmar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əsəridir" sözləri ərəb dilində, kufi xətlə yazılmışdır.

N.Xanikovun portalın kitabələrində həsr edilmiş yazısından məlum olur ki, portal Möminə xatun türbəsinin inşası tamamlandıqdan bir il sonra tikilmişdir. Bundan başqa kitabədə Atabəy Cahan Pəhləvanın adı çəkilərkən, onun vəfat etdiyi bildirilir. Buradan bəla nəticəyə gəlmək olar ki, qoşa minarəli portal Atabəy Cahan Pəhləvanın ölümündən

the middle of the XIX century. According to the orientalist's notes, in the inscription above the portal was indicated that it was built in 1187 by "the head of cavalry and tax collector of Atabegs state Amir Nuraddin". In that inscription as in the other ones the words "the work of architect Ajami Abubakir Nakhchivani" are written in Arabian language and in kufic handwriting.

As it is known from N.Khanikov's article devoted to the inscriptions of the portal, it was built a year later the completion of the construction of the tomb of Momina khatun. Besides it, in another inscription where Atabeg Jahan Pahlavan's name was shown it was reported that he had died. So according to it, we can come to the conclusion that the portal with two minarets was completed after the death of Atabeg Jahan

Möminə xatun kompleksinə giriş portalı.

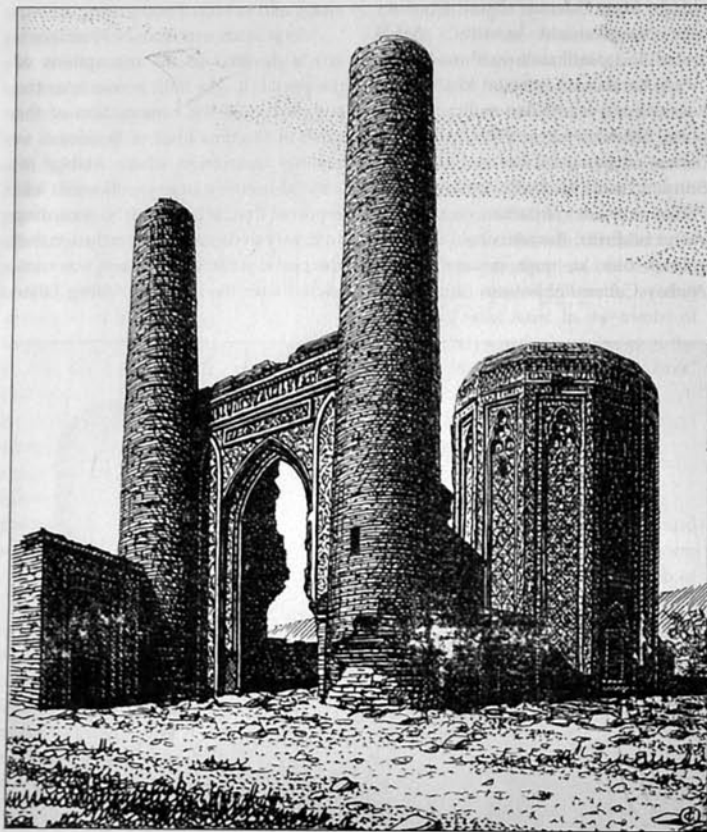
The complex of Momina khatun. Entrance portal with twin minarets.

sonra tamamlanmış və Möminə xatun türbəsilə əlaqələndirilmişdir. Tədqiqatçı alim Ə.Ələsgərzadənin portalın kitabəbələrinin təhlilindən sonra və Dyelafuanın rəsinə əsasən akademik Ə.Salamzadə portalın məhz Möminə xatun türbəsilə əlaqələndirildiyi qənaətinə gəlmişdir.

Pahlavan and connected to the tomb of Momina khatun. After the analysis of the inscriptions of the portal by research scientist A.Alasgarzade and according to Dyelafua's picture, academic A.Salamzade came to the conclusion that the portal was connected namely with the tomb of Momina khatun.

Möminə xatun türbəsi və qoşa minarəli baştağ.

The tomb of Momina khatun and the main arch with twin minarets.

Eləcə də XIX əsrdə B.A.Enqelqardın məlumatı böyük maraq doğurur: "Türk məscidi yonulmuş daşdan qurulmuş tağları olan iri tikilidir və onun içərisində yüksək işləməli müxtəlif yapma (yəqin ki, gəc) naxışların izləri görünür. Binaın bir bölümü artıq uçmuşdur, qalanı isə hər an uçulmaq təhlükəsindədir. Ondan 50 sajen (təqribən 107 m) aralıqda vaxtilə bu məscidə aid olan və yanlarında hər biri 10 sajen uralıqda qoşa minarəli qapı var.

Məscidlə qapı arasındakı məkanı əvvəllər məscidə aid tikililər tutmuşdu, indi isə bu tikililər artıq olmayanda, elə təsəvvür yaradır ki, qapı ona çox yaxın olan xüsusi qülləyə (Möminə xatun türbəsinə) məxsusdur".

Sözü gedən məscidin Naxçıvan Cümə məscidinə aid olması aydındır. Yazılı materialdan aydın olur ki, qoşa minarəli baş tağın, (portalın) müxtəlif tikililərlə yəqin ki, mədrəsə hücrələri və portikli qalereyalarla, Cümə məscidinə birləşdiyini və bu portalın məscid həyətinə açıldığını güman etmək olar.

Tarixi məlumatlarda Atabəylər kompleksində nə vaxtsa mədrəsə olduğu bildirilir. Şübhə yoxdur ki, həmin mədrəsə Cümə məscidi ilə birbaşa bağlı imiş. Qoşa minarəli baştağın Atabəylər kompleksi tərkibindəki dini-xatirə tikililərinin (məscid, türbə, mədrəsə) toplandığı iri həyətin əlaqəpısı olması ehtimalı daha böyükdür. Atabəylər kompleksinin ilk tikililəri saray binası və dövlət xana olmuşdusa, sonrakı tikilisi ancaq təsvirləri qalmış giriş baştağı olmuşdur. [7]

Memar Əcəminin bu əsəri onun yaradıcılıq yolunun izlənməsi, müxtəlif

The information given by B.A.Enqelgard in the XIX century also rouses interest: "Turkish mosque is a big construction with the pillars hewed from stones and traces of different patterns (most likely made of limestone) made in a superior way seem in it. One part of the building has already collapsed and the remaining part can tumble down in any time. Approximately 50 sazhen (approximately 107 m) away from it there are two entrances with two minarets, the height of which is 10 sazhen each.

Earlier they used to be a part of the mosque. The place between the mosque and the entrance door used to be engaged with the constructions referring to the mosque. But now when those constructions are lacking, it seems that the entrance door refers to the special minaret (The tomb of Momina khatun) located very close to it."

It is clear that above mentioned mosque belongs to Juma Mosque of Nakhchivan. According to the written materials, the main pillar (portal) with two minarets used to join to Juma mosque via different constructions, most likely via madrasa cells and portico galleries and we can suppose that this portal was opened to the yard of the mosque.

In the historical sources, it is indicated that there used to be a madrasa in the Atabegs' complex. It is doubtless that madrasa was directly connected with Juma mosque. It is supposed that two minarets used to be main gates of the yard in which religious-memorial constructions (mosque, tomb, madrasa) were gathered.

memarlıq kompozisiyalarını tərtib etməsi baxımından və nəhayət Möminə xatun da daxil olmaqla kompleks tikililərin ümumi şəkildə izlənilməsi cəhətdən olduqca əhəmiyyətli idi.

Minarələr islam memarlığının əsas elementlərindən olmaqla, müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi, iqlim və coğrafi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq formalaşmışdır. Hətta Azərbaycan ərazisində belə regionların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqli kompozisiyalı minarələr inşa olunmuşdur.

Naxçıvanda olan bu cüt minarələr Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən qədim minarələri olaraq xüsusi diqqətə layiqdir. Memarın yaratdığı abidənin tərkib hissəsi-qoşa minarə və onları birləşdirən çatma tağı portalın əmələ gətirdiyi memarlıq kompozisiyası son dərəcə diqqətəlayiq olmuşdur. Bu giriş portalı hətta "zəfər tağını" xatırladır. Silindrəşkilli, sayə səthli minarələr kompozisiyasının mərkəzini təşkil edən baştağı gözə çarpdırmaq, ona daha da təntənəli görkəm vermək məqsədilə uyğun tərzdə işlənmişdir. Memarlıq ritmi və dekor ünsürləri portalın səthində cəmləşmişdir. Portalın əsas ünsürü-tağın yerləşdiyi səth, dərin olmayan bölgülərlə işlənmiş şaquli batıqlar, kompozisiyanın mərkəzi hissəsinin genişliyini artırır və ona estetik gözəllik bəxş edir. Memarın məharətlə tətbiq etdiyi bu üsul sonralar Azərbaycan, eləcə də Şərqi memarlığına qoşa minarəli kompozisiyası ilə öz təsirini göstərmişdir.

Fotolardan göründüyü kimi bu minarələr sadə silindrəşkilli, yuxarıya doğru incələyən şaquli tikintilərdir.

If the first constructions of the Atabegs' complex were a palace and government house, later an entrance main pillar was constructed, by now only the images of which have remained. [7]

Architect Ajami's this work is very essential from the point of view of tracing his creative activity, his application of different architectural compositions, as well as all the constructions of the complex, including the tomb of Momina khatun.

Minarets, being the main elements of Islamic architecture, had been formed depending on social-economic, climatic and geographical characteristics of different countries. Even in Azerbaijan territory minarets with different compositions were constructed depending on the peculiarities of the regions.

These twin minarets located in Nakhchivan are worthy of special attention as the most ancient minarets of Nakhchivan school of architecture. Architectural composition created by the architect with twin minarets and the cross-pillared portal joining them are really remarkable. This entrance portal even has a resemblance to a "triumphal arch." Cylindrical minarets with plain surface are trimmed in an appropriate way to draw attention to the main arch forming the center of the composition and to give more solemn view to it. Architectural rhyme and decoration elements are gathered on the surface of the portal. The surface, where the main element of the portal- arch is located, is decorated with vertical cavities with not deep scales, which increase the width of the center of the composition and give an aesthetic beauty to it. This element

Belə kompozisiyadan, Əcəmi memarlığından bəhrələnməklə XIII-XIV əsrlərdə qoşa minarəli baştağı inşa olunan Qarabağlar türbəsi də təəssüflər olsun ki, Naxçıvandakı baştağı olduğu kimi ilkin simasını itirdiyindən onlar haqqında daqiq fikir irəli sürmək qeyri mümkündür. Qülləvari türbələr tipinə aid edilən Qarabağlar türbəsinin diametri 10 m, salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 16 m-dir. Daş kürsülük üzərində ucaldılmış kərpic qüllə özünün monumentallığı ilə diqqəti cəlb edir. Qabırğavari konstruksiyaya əsaslanan türbənin kərpic blokların düzülüşü ilə yaratdığı dekor, türbəni daha bəxşli etmişdir. Mavi kaşının yaratdığı rəng çalarlarında "Allah" sözünün eksteriyərdə təkrar olunması xüsusi gözəllik bəxş edir. Bu cür bəzək işlərinə Bərdə türbəsinə də təsadüf olunur.

Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olan Naxçıvandakı Atabəylər komplekslərinin baştağı kompozisiyası sonrakı yüzilliklərdə İslam ölkələrinin də çoxunda aparıcı bədii memarlıq elementinə çevrilmişdir.

CÜMƏ MƏSCİDİ

Yazılı mənbələrdə Naxçıvana gələn səyyahların, tədqiqatçıların nəzərini Atabəylər ansamblında özünəməxsus yer tutan, kompleksin dominantı olmuş Cümə məscidi cəlb etmişdir. Bu Cümə məscidinin böyük həcm-məkan tutumundan irəli gəlir. XVII əsrdə Naxçıvana gəlmiş fransız səyyahı Tavernye şəhərin abidələrindən olan yalnız Cümə məscidini qeyd edir. O, bu məscidi Asiyada ən möhtəşəm məscidlərdən biri kimi qiymətləndirməklə, artıq o dövrdə

skillfully applied by the architect later had an influence on the compositions with twin minarets in Azerbaijan, as well as on Eastern architecture.

As it seems from the photos, these minarets are vertical constructions of a simple cylindrical form growing thinner upwards. It is a pity that it is impossible to put forward an exact idea about one of the constructions of this type - the tomb of Garabaghlar, constructed with twin minarets and main arch in the XIII-XIV centuries under the influence of Ajami's architecture and which also had lost its first appearance as the arch in Nakhchivan. The diameter of the tomb of Garabaghlar, which belongs to tower-shaped tomb type, is 10 m and the height of the remaining part of it is 16 m. The brick tower erected on a stone sitting draws attention for its monumentalism. Rib-shaped structure of the tomb together with the decoration created by laying of brick blocks makes it more impressive. Repetition of the word "Allah" in the exterior with different color shades originated from blue limestone endows a special beauty. This kind of decoration works are also found in the tomb of Barda.

The main arch composition of the Atabegs' complex in Nakhchivan, which is a product of Ajami's creative activity, turned into a leading artistic architectural element in many of Islamic countries in the following centuries.

JUMA MOSQUE

According to the written sources, travelers' and explorers' attention coming to Nakhchivan was captured by Juma mosque which was a dominant of the complex and had a special place

Cümə məscidi.
XIX əsr fotosu.
Juma mosque.
The photo of the
XIX century.

binanın dağıntıq olduğunu göstərir. XX əsrin əvvəllərində tamamilə uçub-dağılmış bu bina haqqında təsəvvürlərin yaranmasına XIX əsrdə Naxçıvana gəlmiş səyyah J.Dyelafulanın çəkdiyi rəsmlər, XIX əsrin sonlarında Yakobstalin çəkdiyi foto və bəzi şəxslərin yol qeydləri kömək edir.

V.A.Engelqardt XIX əsrin ortalarında Naxçıvan Cümə məscidini nəzərdə tutaraq yazırdı: "... Bu, yonulmuş daşdan hörülmüş təğlərə malik nəhəng bir binadır. Onun daxilində qəşəng qabarıq oyma izləri hələ də qalmaqdadır. Binarın bir hissəsi uçub tökülmüş, qalan hissəsi isə dağılmaq təhlükəsi altındadır" ...[4]

in Atabegs' composition. It was because of a big capacity of Juma mosque. A French traveler coming to Nakhchivan in the XVII century notes only Juma mosque out of the monuments of the town Tavernier. He appreciated this mosque highly as one of the most magnificent mosques in Asia and indicated to its being already in destroyed condition. The pictures drawn by the traveler J.Dyelafula who visited Nakhchivan in the XIX century and the photos taken by Yakobstal at the end of the XIX century and travelling notes of some other persons help to get the description of this construction, which had already been destroyed completely in the XX century.

In the middle of the XIX century, taking into account Nakhchivan Juma mosque V.A.Engelgardt wrote: "... This is a great building with pillars built from hewed bricks. The traces of nice embossed carved patterns remain inside of it. A part of the building has already been destroyed and the remaining part is in a danger of tumbling down" ... [4]

So, the constructions around the tomb of Momina khatun used to form a complex consisting of memorial and religious buildings. It indicates that the author of the whole complex including the tomb of Momina khatun was Ajami Abubakir.

Perhaps in the XII-XIII centuries Nakhchivan Juma mosque was the most remarkable among Azerbaijan mosques. According to the photos, its center used to have a domed cover construction, and the base of the planned composition consisted of passage galleries (portico) and

Beləliklə, Möminə xatun türbəsi ətrafındakı abidələr xatirə və dini bina-dan ibarət kompleks təşkil etmişdir. Bu onu göstərir ki, Cümə məscidi də daxil olmaqla, bütün kompleksin müəllifi Əcəmi Əbubəkr oğlu olmuşdur.

Yəqin ki, Naxçıvan Cümə məscidi XII-XIII əsrlərdə Azərbaycan məscidləri arasında ən diqqətəlayiqli olmuşdur. Fotoşkillərə görə o, mərkəzi günbəzli örtük konstruksiyasına malik olmuş, plan kompozisiyasının əsasını keçid qalereyaları (portik) və əlavə otaqlarla əhatələnmiş geniş ibadət salonu təşkil etmişdir. Salon böyük diametrlə sferik günbəzlə örtülmüşdü. Günbəzdə açılmış kiçik pəncərələr, daxilə işıqlanmanı təmin etmişdir. Şahidlərin məlumatına görə Cümə məscidinin içərisində gözəl tərtib edilmiş bədii oyma bəzək işlərinə təsadüf olunurdu. İbadət zalını əhatələyən potikləri yaradan sütunlar çoxüzlü olmaqla, ağır kapitelləri və çatma təğlərin yükdaşıyıcı konstruksiyasını təşkil edir. Kərpicdən inşa olunmuş dini tikili, Əcəmi fantaziyasından bəhrələnərək, kərpic düzlüyündən yaranan dekordan da məhrum deyil.

Cümə məscidinin fotoşkilləri onun ümumi kompozisiyası haqqında da müəyyən təsəvvür yaradır. Əkslərdə Cümə məscidi öz ölçülərinə görə Möminə xatun türbəsinə belə kölgədə qoyur. Əgər bu türbənin mühafizə edilmiş hissəsinin hündürlüyünün 25 m olduğunu nəzərə alsaq, o zaman müqayisə yolu ilə Cümə məscidinin hündürlüyün təxminən 30-35 m-ə qədər olduğunu söyləmək olar.

Şəhərlərin şəhərsalma quruluşunda və tikintisində Cümə məscidləri

a large praying saloon surrounded with additional rooms. The saloon was covered with a spherical dome of a large diameter. The small windows opening into the dome provided internal illumination. According to the witnesses' information, there were beautiful graphic engraved decoration works inside of Juma mosque. The multi-faced columns forming porticos surrounding the praying saloon set up heavy chapters and carrier construction of crossed pillars. A religious construction built from bricks, benefiting from Ajami's fantasy, does not lack the decoration created with bricklaying.

The photos of Juma mosque let us have some idea about general composition of it. From the point of view of dimensions, the tomb of Momina khatun remains in a shadow in comparison with Juma mosque. If the preserved part of this tomb is 25 meter, comparing it we can say that the height of Juma mosque was approximately 30-35 meter.

In urban planning structure and construction of towns, Juma mosques have always been distinguished among district mosques for their capacity and volume, as well as for their dominant and central position. Perhaps Nakhchivan Juma mosque also had been one of those mosques. But construction of this mosque in Atabegs' complex also indicates its belonging to the dynasty of Atabegs. Analysis of this type of Juma mosques constructed in the XII-XIII centuries show that Nakhchivan Juma mosque, which is one of the beautiful samples of Ajami's creative activity, was the most significant one for its monumentalism and architectural solution.

məhəllə məscidləri içərisində öz həcm-həcm məkan tutumu, dominant və mərkəzi mövqeyi ilə həmişə seçilmişdir. Naxçıvanın Cümə məscidi də ola bilsin ki, belə məscidlərdən olmuşdur. Lakin məscidin Atabəylər kompleksində inşası onun Atabəylər nəslinə məxsus olması fikrini də irəli sürməyə imkan verir. XII-XIII əsrlərdəki Azərbaycan ərazisində inşa olunmuş bu tipli Cümə məscidlərinin təhlili göstərir ki, Əcəmi yaradıcılığının gözəl nümunələrindən olan, Naxçıvan Cümə məscidi öz monumentallığı və memarlıq həlli baxımından ən əhəmiyyətli olmuşdur.

2013-cü ildə andan olmasının 887 ili qeyd olunacaq Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, səlcük türbələrinin ənənələrini davam etdirərək Azərbaycanın qülləvari türbələrinin inkişaf yolunu müəyyənləşdirmiş bir sənətkardır. Baxmayaraq ki, türbə yaradıcılığı islam dini ənənələrinə ziddir, lakin məşhurların xatirəsinin əbədiləşdirilməsi islam ölkələrində geniş yayılmışdır.

Azərbaycan memarlığının mahir sənətkarı kimi tanınmış memar Əcəmi Əbubəkr oğlu öz sənət əsərləri ilə yaradıcılıq zirvəsinə qalxmışdır. Dəqiq mütnasiblik, zərif bəzəklər tətbiq etməklə monumental obrazlar yaratmaq bacarığı, öz dövrü üçün səmərəli sayılan konstruksiyalar kəşf etmək (məsələn, qabaqcadan hazırlanmış kərpic blokları), ornament, kitabə, rəng kimi dekorativ vasitələri gözəl bilmək Əcəmi yaradıcılığının səciyyəvi cəhətləridir.

Naxçıvan memarlıq məktəbi Azərbaycan memarlığının inkişafına yeni tipoloji-memarlıq həllinin yaradılma-

The founder of Nakhchivan School of architecture Ajami Abubakir Nakhchivani, whose 887th anniversary will be celebrated in 2013, is a master who determined the development way of the tower-shaped tombs of Azerbaijan, continuing the traditions of Seljuk tombs. Although the tomb architectural activity is against Islamic traditions, but immortalizing memories of the prominent persons has widely spread in Islamic countries.

Ajami Abubakir, who was known as a master craftsman of Azerbaijan architecture, rose to a peak of creative activity with his art works. The ability to create monumental appearance with exact proportionality and elegant decorations, to invent efficient constructions for his time (for example: brick blocks prepared in advance) and knowing decorative means as ornaments, inscriptions and colors are distinctive signs of Ajami's creative activity.

Nakhchivan School of architecture had given its contribution to the development of Azerbaijan architecture by beginning creating new typical-architectural solution, as well as establishing new methods of composition and new structures of architectural parts. Nakhchivan craftsmen had a significant contribution in creation and application of advanced constructions for their time.

In creation of the most perfect samples of tower-shaped tombs it should be noted that contribution of the architects not only from Nakhchivan town, also other Nakhchivan architects from other towns which were under the influence of Nakhchivan School of architecture.

sından başlanmış, təzə kompozisiya üsullarının və memarlıq hissələrinin yeni quruluşunun yaradılmasını vermişdir. Öz dövrünə görə qabaqcıl konstruksiya və inşaat üsullarının tətbiqi, həm də yaradılması işində Naxçıvan sənətkarlarının xidməti əhəmiyyətli dərəcədə olmuşdur.

Qülləvari türbələrin ən kamil nümunələrinin yaradılmasında təkcə Naxçıvan şəhərindən deyil, bu məktəbin təsir dairəsinin əhatə etdiyi digər şəhərlərdən çıxmış Naxçıvan memarlarının əməyi böyük olmuşdur.

Əcəmi tərəfindən yaradılmış Naxçıvan abidələri əsrlər boyu yalnız Azərbaycanda deyil onun hüdudlarından çox uzaqlarda təqlid olunmağa layiq nənəlik nümunələrindən olmuşdur. Əcəmi üçün səciyyəvi olan memarlıq üsulları Naxçıvan və ona qonşu ərazilərdə yaradılmış bir sıra abidələrdə də bu və ya digər formada təzahür edir. Azərbaycanda bu təsir geniş ərazini əhatə edərək şimalda Bərdədən tutmuş cənubda Həmədan və Zəncanadək yayılmışdır.

XIV əsrə qədər kitabələrdə özlərini naxçıvanlı adlandıran memarlar, təmsil etdikləri memarlıq məktəbinin ənənələrini səmərəli və qabarıq şəkildə davam etmişlər. Buna əmin olmaq üçün Cığa, Marağa, Qarabağlar, Bərdə, Həmədan, Səlməs, Xuov, Urmiya abidələrini xatırlamaq kifayətdir. Bununla belə hətta sonralar da, Naxçıvan məktəbinin zəifləməsinə baxmayaraq, Əcəmi ənənələri əsrlər boyu davam etmiş və bizim zamanəmizdə gəlib çatmışdır.[2]

Naxçıvan memarı Əcəmi Əbubəkr oğlunun yaradıcılığının təsir dairəsi

Nakhchivan monuments created by Ajami, had for centuries been remarkable architectural samples deserving being imitated not only within Azerbaijan, but also much far away from its borders. Architectural methods typical for Ajami come into view in different forms in a number of monuments constructed in Nakhchivan and neighboring territories. In Azerbaijan, this influence spread to Barda in the north, Hamadan and Zanjan in the south covering a large territory.

Until the XIV century, the architects introducing themselves in the inscriptions as from Nakhchivan continued the traditions of Nakhchivan School of architecture they belonged to, in an efficient and distinct way. In order to be sure of it, it is enough to remember the monuments of Jugha, Maragha, Garabaghar, Barda, Hamadan, Salmas, Khuov and Urmiya. Alongside with it, even later though Nakhchivan School of architecture weakened, Ajami's traditions continued for centuries and have survived up to our time. [2]

The influence area of the creative activity of Nakhchivan architect Ajami Abubakir went out beyond the borders of his native land. Ajami's creative activity was studied thoroughly and new horizons of it were found out. It is a distinctive moment that in the work "The history of Turkish art" written by Ausrtian art historian E.Dits and Turkish art historian O.Aslanapa, the influence of Ajami's architectural ideas and Nakhchivan tombs were considered to have a direct impact on a number of tombs constructed by Turkish architect

döğmə diyarının hüdudlarından çox kənara çıxmış və onun fəaliyyəti də-rindən tədqiq olunaraq, yaradıcılığın-nın yeni üfqləri aşkar edilmişdir. Səciyyəvi haldır ki, onun memarlıq ideyalarının təsiri görkəmli Avstriya sənətsünası E.Dits, türk sənətsünası O.Aslanapa ilə birgə yazdığı "Türk in-cəsənətinin tarixi" əsərində belə hesab edilir ki, görkəmli türk memarı Sinanın XVI əsrdə İstanbulda ucaltdığı bir sıra türbələrdə Naxçıvan türbələri ilə birba-şa əlaqə aydın görünür. Bəs Sinan Nax-çıvan türbələri ilə necə tanış olmuşdu? E.Dits Yeniçəri qoşunlarının mühəndisi sifəti ilə Sinanın İrana Soltan Süleyma-nın 1535-1536-cı il yürüşündə iştirak etməsi və Osmanlı ordusu ilə birlikdə Naxçıvana gəlməsi barədə məlum faktı xatırladır.

Bu təsirin bir fakt olduğu digər türk tədqiqatçıları da təsdiq edir. Memar Vədat Dalokay "Sinan və cəmiyyət" adlı məqaləsində İstanbuldakı Xosrov Paşa türbəsi barədə danışarkən yazır ki, burada "Atabəylərdən qalma gün-bəzlərdən bir nəfəs gəlir".[5]

Uzun Həsən oğlu Zeynal bəyin xatirəsinə Türkiyədə Mardin yaxınlığında ucaldırılmış türbəni Əcəmi yaradıcılığı ilə yanaşı qoyduqda, yenə də naxçıvanlı memarın dəsti-xətti aydın görünür.

1219-cu ildə mərəndli memar Əh-məd tərəfindən Sivasda tikilmiş I. Keyka-vusun məqbərəsi ilə Əcəmi Naxçıvanının əsərlərinin baştağ haşiyələrinin ən səthi müqayisəsindən məlum olur ki, türbənin hissələri, bəzəyi və xüsusilə mərkəzi giriş üzərində yerləşən kufi kitabənin həndəsi ornamentlə kombinasiyası Əcəmi tərəfindən Sivas məqbərəsindən 35 il

Sinan in Istanbul in the XVI century. However, how did Sinan get to know Nakhchivan tombs? E.Dits reminds the known fact about Sinan's participation as an engineer of the janissary troops in the march of Sultan Süleyman to Iran in 1535-1536 and his coming to Nakhchi- van with the Ottoman army.

Other Turkish investigators also confirm this influence as a fact. Archi- tect Vedat Dalokay in his article "Sinan and society" when speaking about the tomb of Khosrov Pasha located in Ist-ambul writes that "the breath of the tombs of Atabegs' is felt here". [5]

While comparing the tomb erected in Turkey near Mardin in the memory of Zey- nal, the son of Uzun Hasan, with Ajami's creative activity the influence of the archi- tect from Nakhchivan is clearly seen.

From the slightest comparison of the surface of the frames of the main arches of the sepulchre of Keykavus I constructed in 1219 by architect Ah- mad from Marand, with Ajami Nakh- chivani's works, it is easy to find out that the parts of the tomb, its decora- tion and especially the combination of the geometric ornaments with kufic inscriptions placed above the central entrance, are just repetition of the mo- tif used in the tomb of Momina khatun constructed 35 years before Sivas sepul- chre by Ajami. Besides it, all these were made of bricks just as in the Nakhchi- van tombs.

The tombs in Barda, in Garabagh- lar village, in Nakhchivan town, in Ur- miya, in Salmas, in Ardabil, in Khuov and in Duzan village located on the south coast of the river Araz besides

əvvəl Məminə xatun türbəsinə də təbiiq olunmuş motivin sadəcə təkrarından ibarətdir. Həm də bütün bunlar eyni ilə Naxçıvan türbələrində olduğu kimi kərpiclə icra olunmuşdur.

Bardə, Naxçıvanın Qarabağlar kəndi, Naxçıvan şəhəri, Marağa, Ur- miya, Salmas, Ərdəbil, Xuov, Arazın cənub sahilindəki Düzən kəndi tür- bələri qülləvari türbələrin bariz xüs- siyyətlərini əks etdirməklə, başqa öl- kələrin qülləvari türbələrindən əsaslı sürətdə fərqlənən təkrarolunmaz xüs- siyyətlərə malikdir. Əcəmi memar- lığında qülləvari türbələrəndən olan Məminə xatun türbəsinin originallığın- da giriş tərəfinin baştağ (portal) kom- pozisiyası xüsusi rol oynayır. Tür- bələrin əksəriyyətində memarlar öz diqqətlərini məhz bu başlıca memar- lıq aksentində cəmləşdirərək, həmin kompozisiyaya üzvi sürətdə xas olan memarlıq hissələri ilə təsirli bəzək və- sitələrini nümayiş etdirmişlər. Çox vaxt kamil xəttatlıq kitabələri ilə üzvi surətdə birləşən ornament kompozisiyalarının yaradılmasında onların tə- xəyyülü həqiqətən tükənməzdir.

Yeni memarlıq ideyalarının inki- şafında Əcəmi Naxçıvanının xidmətini minarələrlə onların cinahlarında daya- nan baştağ kompozisiyasını yaratma- sında görürük. Daha erkən dövrlərdə belə kompozisiyaya heç bir yerdə tə- sadüf olunmur. Memar Əcəmini belə kompozisiyaların ilk yaradıcısı hesab etmək olar. Bu üsul bu və ya digər də- rəcədə dəyişikliyə uğramaqla sonralar Kiçik Asiyada (XIII əsrin ortalarında), Təbriz və Sultaniyyədə (XIII əsrin son- larında), Orta Asiyada (XIV əsrin ikinci

reflecting distinct peculiarities of the tower-shaped tombs, also have unique characters differentiating them from the tower-shaped tombs of other countries. The main arch (portal) composition of the entrance part of the tomb of Mo- mina khatun, which is one of the tower- shaped tombs in Ajami's architecture, played a significant role in its originality. In most of the tombs, architects demon- strated effective decorative means with architectural parts inherently specific to that composition, concentrating their attention exactly on this little architec- tural accent. In most cases, their fantasy in creating ornamental compositions inherently combined with perfect calli- graphic inscriptions is inexhaustible.

Ajami's contribution to develop- ment of new architectural ideas we see in creation of the composition with minarets and the main arches standing in the wings. In earlier times, such a composition has never been met any- where. Architect Ajami can be consid- ered the founder of such compositions. Later this method with more or less changes widely spread to Asia Minor (in the middle of the XIII century), Ta- briz and Sultaniyya (the late XIII cen- tury), Central Asia (in the second half of the XIV century) and much later to India. But nowhere had it reached to a classic peak typical to Ajami's creati- vity from the point of view of clarity of the composition and characteristic fea- tures of the triumphal arch. Positioning of the minarets around the main arch (portal) was the most advanced and most significant architectural element in the places mentioned before.

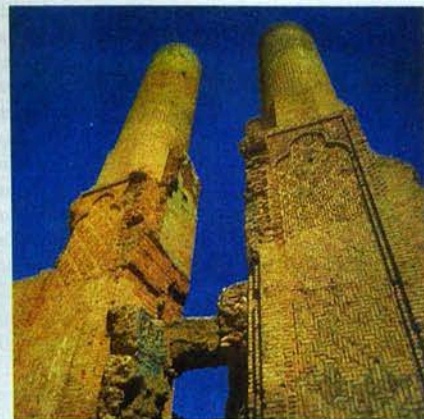
yarısında), xeyli sonra Hindistanda geniş yayılmış, lakin heç bir yerdə kompozisiya aydınlığı və zəfər tağının səciyyəvi cəhətindən Əcəmi yaradıcılığına xas olan klassik zirvəyə çatmamışdır. Baştağın (portalın) minarələrlə cinahlandırılması qeyd olunan ərazilərdə ən vacib üsullardan olmuşdur.

Əcəminin Möminə xatun və Cümə məscidinin qoşa minarəli baş tağla başlanan kompleks tikilisindən bəhrələnən və inşası XIII-XIV əsrlərə aid edilən Naxçıvanın Qarabağlar kəndindəki türbə də eyni kompozisiyaya əsaslanır. Sadə silindrişəkilli, yuxarıya doğru incələn minarələrlə cinahlardan portal kompozisiyası Qarabağlar türbəsinə təkrarlanır. Təəssüf olsun ki, hər iki türbənin minarələrinin yuxarı hissəsi dağıldığı üçün tamamlayıcı tac hissəsinin memarlığı haqda fikir söyləmək çətindir. Naxçıvan şəhərindən 40 km şimal-qərbə doğru, Qarabağlar kəndində qismən salamat qalmış orta əsr memarlıq kompleksi yerləşir. Hazırda kompleks XIV əsrə aid körpici türbə, baştağın qalıqlarını cinahlardan qoruyan XII-XIII əsrə aid yarıdağılmış iki uca minarə və portalla türbə arasında yerləşən, çox ehtimal ki, dini binanın xarabalıqları ilə təmsil olunur. Baştağ (portal) üzərində qalmış kitabə parçasında güman ki, Elxanilər sülaləsindən olan Abaka xanın arvadı Koday xatunun adı xatırladılır.

XII-XIV əsrlərdə Naxçıvan memarlıq məktəbinə məsub olan minarələrin özünəməxsus əlamətlərinin müəyyənləşməsi prosesi gedirdi. Naxçıvanın ilk minarələrinə ən səciyyəvi misal olan Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olan ti-

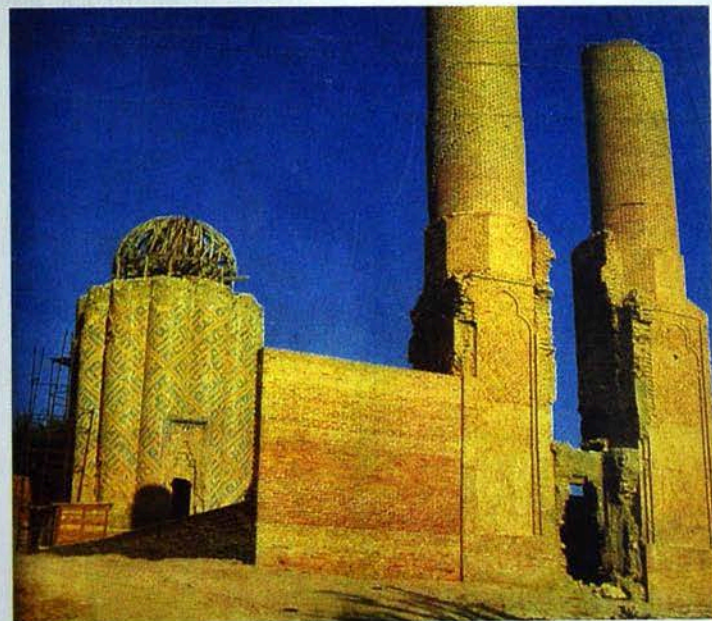
The tomb in Garabaghar village of Nakhchivan, which refers to the XIII-XIV centuries, benefits from Ajami's complex construction of Mōmina khatun and Juma mosque with twin minarets and beginning with the main arch, and is based on the same composition. The portal composition with minarets of simple cylindrical form and growing thinner upwards is repeated in the tomb of Garabaghar. As upper parts of the minarets of the both tombs are destroyed, it is impossible to say any thought about the architecture of the completing coronal part. There is a medieval architectural complex in Garabaghar village located 40 km away towards north-west of Nakhchivan town, which has partially survived. At present time, the complex is represented by a tomb made from bricks, referring to the XIV century; two partially destroyed high minarets referring to the XII-XIII centuries protecting the ruins of the main arch from the wings and the ruins of most likely a religious building located between the portal and the tomb. In the inscription remained on the main arch (portal) the name of Abaka khan's wife Koday khatun, from the dynasty of Elkhanis, is reminded.

In the XII-XIV centuries, the process of determination of the peculiarities of the minarets belonging to Nakhchivan School of architecture was in process. Being the most typical samples of the first minarets of Nakhchivan, the constructions, which are the products of Ajami's creative activity, were registered after losing upper coronal

Əcəminin Möminə xatun kompleksinin giriş portalından bəhrələnən Qarabağlar türbəsinin giriş portalı. Minarələrdən fragment.

The entrance portal of the tomb of Garabaghar benefiting from the entrance portal of the complex of Mōmina khatun constructed by Ajami. Fragments of minarets.

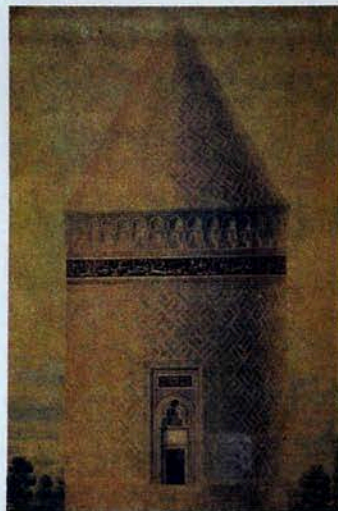

Qarabağlar türbə kompleksi.

The tomb complex of Garabaghar.

Əcəmi yaradıcılığının qülləvari türbələrini analoqu. Bərdə türbəsi.

Analogue of the tower-shaped tombs of Ajami's creative activity. The tomb of Bərdə.

kililər, yuxarı tac hissələrini itirdikdən sonra qeydə alınmışdır. Lakin Orta Asiya minarələrinə məxsus izafi yoğunluqdan tamamilə azad olan Naxçıvan minarələrində gövdələrin hiss olunacaq dərəcədə nazikləşdirilməsi bir daha göstərir ki, burada müəyyən təkamül prosesi artıq yekunlaşmışdır. Bu qəbildən bizə məlum olan və Əcəmi memarlığından bəhrələnən Qarabağlar (XIV) və Bəbi kəndi (XIII) yaxınlığındakı minarələrin də hər ikisinin yuxarı hissəsi uçduğundan, minarələrin tac hissələrinin təkamül prosesini izləmək mümkün olmamışdır.

Bəs Naxçıvan memarlıq məktəbi Azərbaycan memarlığının inkişafına nə vermişdir? XII əsrdən sonra Əcəminin Naxçıvandakı abidələri bir nümunə kimi müxtəlif sənətkarlara nəinki ölkə da-

parts. But Nakhchivan minarets are made considerably thinner than the ones in Central Asia which are excessively thick and it indicates once again completion of a definite evolution process. It was not possible to observe the evolution process of the coronal parts of the minarets, as these parts of both of the minarets of this type known to us and benefited from Ajami's architecture, located in Garabaghlar (XIV) and Babi village (XIII), tumbled down.

What has Nakhchivan School of architecture contributed to the development of Azerbaijan architecture? After the XII century, Ajami's monuments in Nakhchivan had an influence on different craftsmen within Azerbaijan and even beyond its boundaries as samples.

Use of the architectural methods characteristic to Ajami is traced in a number of monuments constructed in Autonomous Republic of Nakhchivan and in its neighboring territories.

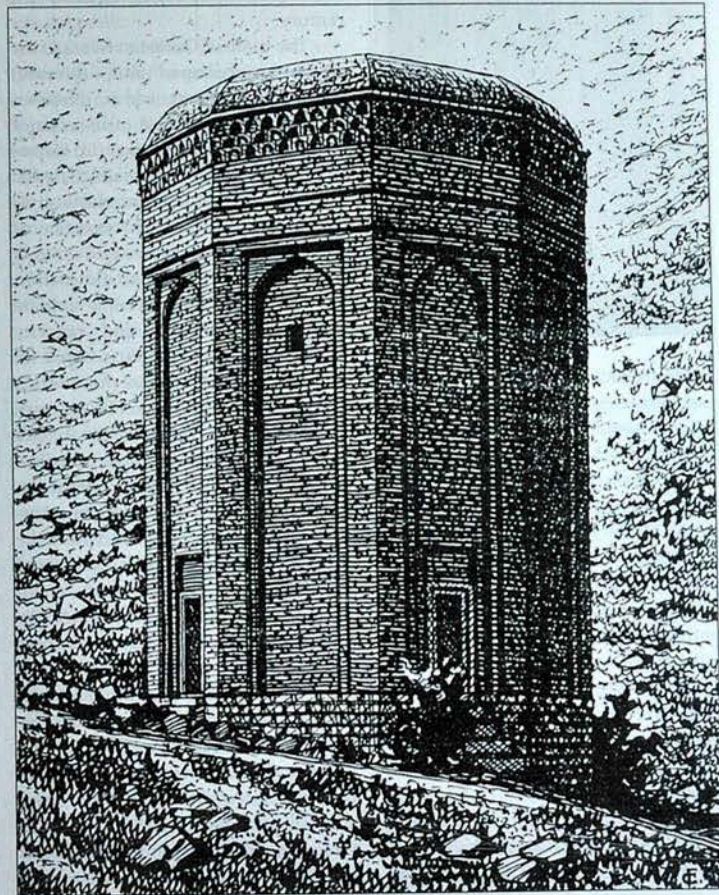
For example, the vault with central support in the tomb of Momina khatun is also met in the underground part of the tomb of Mengujug Gazi (the XII century) in Kemah settlement of Eastern Anatolia. Even the dimensions, capacity, and height of these two tombs are also very close to each other and very likely this tomb was constructed by the craftsmen of Nakhchivan-Maragha school of architecture.

The vaults with central support are not met in other regions of Azerbaijan. This type of vaults is typical only for Nakhchivan School of architecture and their resemblance to one another is evident.

xilində, hətta Azərbaycanın sərhədlərindən uzaqlarda da öz təsirini göstərmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası və ona yaxın ərazilərdə tikilən bir sıra abidələrdə Əcəmiyə məxsus memarlıq üsullarının təzahürü bu və ya digər

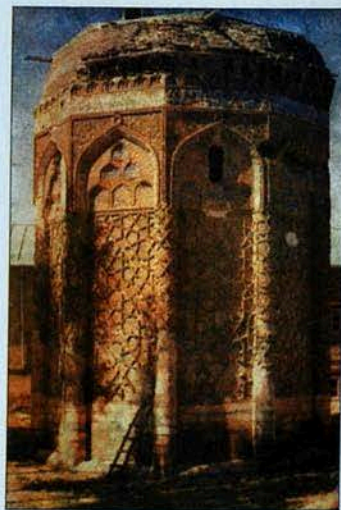
One more tomb benefiting from the architectural details of Ajami's creative activity is the tomb of Gulistan near Julfa region of Nakhchivan. This tomb is a pearl of stone artwork created by Nakhchivan architects. As the inscrip-

Düzən kəndi. Türbə.

Village Düzən. The tomb.

Marağa. Qumbadi-Kabud türbəsi.
Marağa. The tomb
of Qumbadi-Kabud.

şəkildə izlənir. Məsələn, Möminə xatun türbəsinin sərdabəsindəki mərkəzi dayaqlı sərdabəyə Şərqi Anadolunun Kemah qəsəbəsindəki Menqucuq Qazi türbəsinin (XII əsr) alt qatında da təsadüf olunur. Hətta bu hər iki sərdabənin ölçüləri, həcmi və hündürlüyü də bir-birinə olduqca yaxındır və onun məhz Marağa-Naxçıvan memarlıq məktəbi ustaları tərəfindən tikilməsi ehtimalı böyükdür.

Mərkəzi dayaqlı sərdabələrə Azərbaycanın başqa zonalarında rast gəlinmədiyi halda, belə tipli sərdabələr yalnız Naxçıvan memarlıq məktəbi üçün səciyyəvidir və bir-birindən bəhrələndiyi aydın görünür.

Əcəmi yaradıcılığının memarlıq detallarından bəhrələnən daha bir türbə Naxçıvanın Culfa yaxınlığındakı

tions on it have not been preserved, there is no information about the date of the construction, the person who ordered it, as well as the person in whose memory it was erected and the author of it. According to its stylistic peculiarities, it refers to the beginning of the XIII century.

The tomb of Gulistan refers to the type of tower-shaped tombs, the vault layer of which is moved to the overland layer and because of its exterior acquired double structure. In formation of this type, the architect's wish to give more complex and plastic style to the overland part, on condition of keeping double structure of the tomb, as well as relatively small dimensions of the monument played a definite role. Volume-location and capacity composition of the tomb is based on transformation of square foundation into the multi-faced one. Two planes rising from each angle of the square (6,60x6,60) turn into dodecahedron upwards crossing sitting obliquely. And a dodecahedral upper chamber-tower rises on it. The place, where the sitting and the tower joins, is covered with developed stalactite band.

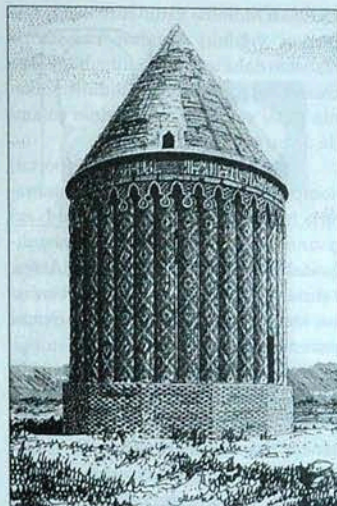
The faces of the tomb, which are completely built from red sinter, turn into niches by bifurcation of fine profiled convex corners upwards. As in two known tombs constructed by Ajami in Nakhchivan, the niches of the tomb of Gulistan are also filled with patterns. Successive repetition of three sorts of geometrical pattern types in three winged niches on the surfaces is noticed only in a close distance.

Gülüstən türbəsidir. Bu türbə Naxçıvan memarlarının yaratdığı daş sənəti incisidir. Üstündə kitabələr qalmadığından, türbənin tikilmə tarixi, sifarişçisi, kimin xatirəsinə ucaldılması, memarı haqda məlumat böllü deyil. Üslubi xüsusiyyətlərinə görə XIII əsrin başlanğıcına aid edilir.

Gülüstən türbəsi, sərdabə qatı yer üstünə qaldırılan və ona görə eksteryeri ikiqatlı quruluş alan qülləvari türbə tipinə aiddir. Bu tipin formalaşmasında, türbənin ikiqatlı quruluşunu saxlamaq şərti, memarın yerüstü tutuma daha mürəkkəb və plastik biçim vermək istəyi, eləcə də abidənin nisbətən kiçik ölçülü olması müəyyən rol oynamışdır. Türbənin həcm-məkan tutum kompozisiyası kvadrat özöldən çoxüzlüyə keçməsi ilə əsaslanır. Kvadratın (6,60x6,60) hər küncündən qalxan iki müstəvi kürsülüüyü maili kəsərək yuxarıda oniki bucaqlıya çevrilir. Onun üstündə isə onikiüzlü üst kamera-qüllə ucalır. Kürsülük və qüllənin qovuşma yeri inkişaf etmiş stalaktid qırşağı ilə bağlanmışdır.

Bütünlükdə qırmızı tufdan ucaldılan türbənin üzləri incə profil qabarıq tirlərin yuxarıda haçalanması yolu ilə tağçalara çevrilmişdir. Əcəminin Naxçıvanda ucaldığı iki böllü türbə kimi Gülüstən türbəsinin tağçalarının içi naxışla doldurulmuşdur. Üç tip həndəsi naxış növlərinin üzlərdəki üçpərli tağçalarda ardıcıl təkrar ancaq yaxından duyulur.

Mürəkkəbliyinə və dekor zənginliyinə görə Gülüstən türbəsinin naxışları yalnız Möminə xatun türbəsinin bəzəkləri ilə tutuşdurula bilər. Ancaq Gülüstən türbəsinin daşda yonulmuş

Radkan, Yusif Küseyir oğlu memarlığından bəhrələnən qülləvari türbə.
Radkan. The tower-shaped tomb benefited from the tomb of Yusif Küseyir.

From the point of view of complexity and abundance of the decoration, the patterns of the tomb of Gulistan can be compared only with the ornaments of the tomb of Momina khatun. But the patterns of the tomb of Gulistan engraved on stones are more graceful and delicate than the geometrical patterns of the tomb of Momina khatun assembled from bricks. It is a direct imitation of Ajami's creative activity. This influence is felt in many monuments in the north and south of the country.

The influence of Ajami's heritage is felt in solution of the main arch (portal) composition leading to the tombs with positioning of minarets in wings, as already noted in the tombs located in Garabghlar and Babi village of Nakhchivan, as well as in the architecture of

naxışları Möminə xatun türbəsinin kərpicdən yığılmış həndəsi naxışlarına nisbətən daha inco və zərifdir, bilavasitə Əcəmi yaradıcılığının təqlididir. Ölkənin şimal və cənub abidələrinin çoxunda da bu təsir hiss olunur.

Türbələrə aparan baştağ(portal) kompozisiyasının cinahlardan minarələrlə həllində, qeyd edildiyi kimi Naxçıvanın Qarabağlar, Babı kəndi yaxınlığındakı türbələrdə, habelə Kiçik Asiya, Təbriz, Sultaniyə, Orta Asiya, Hindistan kimi ölkələrin memarlığına Əcəmi irsinin təsiri hiss olunur.

Azərbaycan sovet memarlığının ilk addımlarından başlayaraq Əcəminin əsərləri milli memarlıq irsinin cazibədar bir mənbəyinə çevrilmişdir. 1926-cı ildə Gəncədə böyük Nizaminin qəbri üzərində yaradılması nəzərdə tutulan türbənin layihəsi üçün keçirilən müsabiqədə iştirak edən Sadiq Dadaşov

Asia Minor, Tabriz, Sultaniya, Central Asia and India.

Since the first steps of Azerbaijan soviet architecture, Ajami's works became an attractive source of national architectural heritage. In 1926, Sadig Dadashov and Mikayil Huseynov participating in the competition intended to construct a tomb on the grave of prominent Nizami, benefited from Ajami's heritage. Young architects, taking the tomb of Momina khatun as a model, accepted the tomb of great Nizami on the level of the mastership of the outstanding architect of the XII century Ajami, combined these two geniuses in their creative work, and took the tomb style of the XII century as bases.

Later A.V.Salamzadə and J.I.Kanukov benefited from the architectural traditions of the tower-shaped tombs and Ajami's creative activity in solution of the architectural composition of the tomb of Molla Panah Vagif in Shusha town.

The founder of Nakhchivan School of architecture of the XII-XIV centuries Ajami Abubakir Nakhchivani turned into a leading force of that period with his unique architectural works which he created in the field of architecture of the renaissance epoch of Azerbaijan. The architect, who created unbreakable unity of science and art, managed to create unique architectural pearls applying his high standard of knowledge to beautiful artworks. It was an instrument to make both the architect and Azerbaijan well-known in the world.

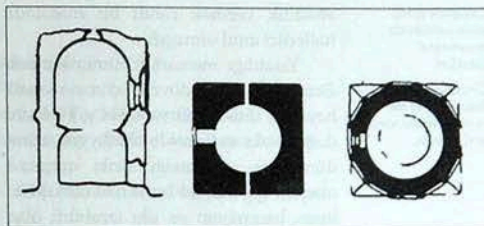
With a great belief in a human and his creative strength and with his

və Mikayıl Hüseynov, Əcəmi irsindən bəhrələnməmişdir. Möminə xatun türbəsinə nümunə kimi qəbul edən gənc memarlar, XII əsrin dahi sənətkarı Nizaminin türbəsinə o dövrün görkəmli memarının sənətkarlığı səviyyəsində qəbul edərək, hər iki dahini öz yaradıcılıq işlərində cəmləşdirmiş və XII əsrin türbə memarlıq üslubunu əsas götürmüşlər.

Daha sonralar Şuşa şəhərindəki Molla Pənah Vəqif türbəsinin memarlıq kompozisiyasının həllində memar Ə.V.Salamzadə və C.I.Kanukov qülləvari türbələrdən gələn memarlıq ənənələrindən, Əcəmi yaradıcılığından bəhrələnmişlər.

XII-XIV əsr Naxçıvan memarlıq məktəbinin bünövrəsini qoymuş Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Azərbaycanda İntibah dövrünün memarlıq sahəsində yaratdığı nadir memarlıq əsərləri ilə dövrün aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir. Elmlə sənətin qırılmaz vəhdətini yaranan memar, yüksək səviyyəli biliklərini gözəl sənət əsərlərinə tətbiq etməklə dünya şöhrətli nadir memarlıq inciləri yarada bilmişdir. Bu təkcə sənətkarı deyil, eləcə də Azərbaycanı dünyaya tanıtmada bir vasitə olmuşdur.

İnsana, onun yaradıcılıq gücünə böyük inamı və şahənə hissləri ilə memar, yaratdığı hər bir əsərinə dar rəkursdan baxmamış, onların bitkin həllinə nail olmuşdur. Məhz buna görə onun hər bir yaratdığı sənət nümunəsi hey-rətləndirici və əzəmətli monumentallığı və fikir dərinliyinin məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Sənətkarın öz dahiliyi ilə yanaşı, yaratdığı memarlıq tikilisində də dövrün tələblərinə uyğun

Gülüstan türbəsinin plan və kəsiyi.
Plan and cut of the tomb of Gulistan.

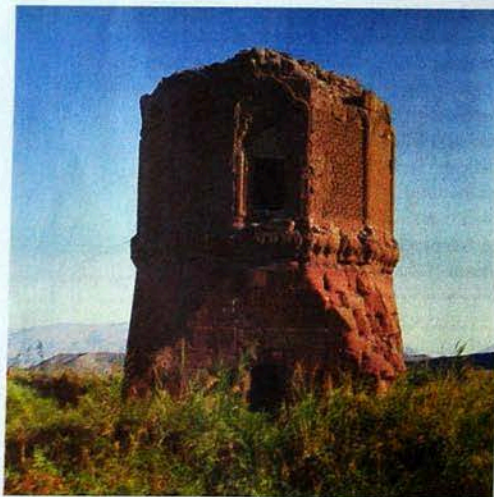
splendid feelings, the architect looked to each work of his not from a narrow viewpoint and achieved complete solution of them. Exactly for this reason, each artwork he had created declared itself as a product of profundity with its amazing and magnificent monumentalism. Alongside greatness of the master, his endeavor to give an immortalization to an architectural construction meeting the requirements of the epoch was a decisive factor in this matter.

Ajami Nakhchivani, in architectural samples he had created, as if took as an aim to join to the world of eternity and afterlife reflecting profoundly social-spiritual, religious-philosophic and art views of the life of that period and he achieved it. Creative activity and art, which is the greatest manifestation of human ability found its embodiment in the tombs and memorial constructions he had set up. Most likely that the first rudiments of Nakhchivan school of architecture created by the genius master turned into masterpieces of Ajami's creative activity, becoming in future guiding models of the tower-shaped tomb architecture not only in Azerbaijan, but also in Near East.

Ajami Abubakir's mighty master-

Culfa yaxınlığında Əcəmi memarlığının təsirini əks etdirən Gülüstan türbəsi.

The tomb of Gulistan near Julfa, reflects the influence of Ajami's architecture.

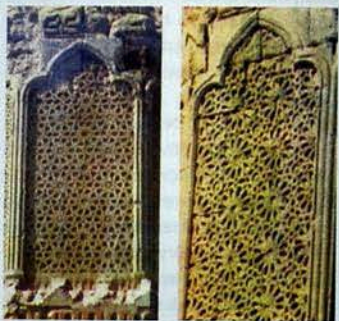
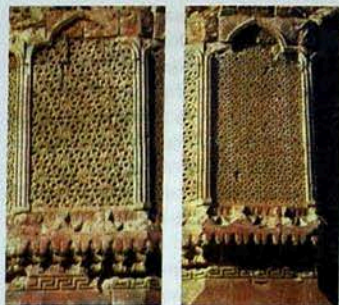

əbədilik vermək cəhdi bu məsələdə həlledici amil olmuşdur.

Yaratdığı memarlıq nümunələrində Əcəmi Naxçıvani dövrün ictimai-mənəvi həyatını, dini-fəlsəfi və sənət görüşlərini dolğun əks etdirməklə ədəbiyyat, axirət dünyasına qovuşmağı sanki qarşısına məqsəd qoymuş və buna nail olmuşdur. İnsan bacarığının ən ulu təzahürü olan bədii yaradıcılıq, sənət onun yaratdığı türbə-xatirə tikililərində öz təcəssümünü tapmışdır. Çox güman ki, dahi sənətkarın yaratdığı və Naxçıvan memarlıq məktəbinin ilkin rüseymləri olan, gələcəkdə nainki Azərbaycanda, eləcə də Yaxın Şərqdə qüllələri türbə memarlığının istiqamətverici nümunələri olmaqla Əcəmi yaradıcılığının şah əsərlərinə çevrilmişlər.

Əcəmi Əbubəkr oğlunun qüdrətli sənətkarlığı və nadir mühəndislik qabiliyyəti onun əsərlərinin 887-ci baharını yaşatmasını təmin etmişdir. Bu nadir abidələr memarın yaratdığı Möminə xatun türbəsinin frizində həkk etdiyi kimi "Biz öləcəyik, bu işə yadigar qalacaq" sözlərini doğruldaraq onun istedad sahibi olduğunu bir daha sübut edir və xatirəsini əbədləşdirir.

Ümidvarıq ki, 2026-cı ildə 900 illik yubileyi keçiriləcək, dünyanın, bu günün və gələcəyin memarlarına öz yaradıcılığı ilə örnək olan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani öz əsərləri ilə əsrlər keçsə də yaşayacaqdır.

ship and unique engineering ability provided his works to live their 887th spring. These unique monuments justify the truth of the words "We will die, but it will be relic," engraved on the frieze of the tomb of Momina khatun constructed by the architect and proves his talent once again and eternalizes his memories.

We hope that the works of Ajami Abubakir Nakhchivani, whose 900th anniversary will be celebrated in 2026 and who is an example for future architects with his creative activity, will live forever nevertheless the centuries.

ƏDƏBİYYAT/ REFERENCES

1. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991.
2. Qiyasi C. Yaxın-Uzaq ellərdə. Bakı, 1985.
3. Ülfət Cavad. Kremlin azərbaycanlı memarı. "Paritet" qəzeti, 2004, N15-16.
4. Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr coğrafiyaşünas və səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.
5. Salamzadə Ə.V., Məmmədşadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı, 1985.
6. Salamzadə Ə.V., Məmmədşadə K. Arazboyu abidələr. Bakı, 1979.
7. Salamzadə Ə.V. Əcəmi Naxçıvani. Bakı, 1976.
8. Yusifova N. Əcəmi ornament sənətində fəza təfəkkürü. ŞÖBMA, Toplu N3. Bakı, 2009.
9. Салаева Р. Нахчыван. Баку, 2002.
10. Мамед-заде К.М. Строительное искусство Азербайджана. Баку, 1983.
11. Усейнов М., Вретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. Москва, 1963.

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az

Təqdim olunmuş materiallara uyğun surətdə
"Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 374 83 43, Faks: (+99412) 370 18 49

Printed in accordance with provided materials
in "Şərq-Qərb" (East-West) Publishing House.
Address: 17 Ashug Alesker Str., Baku AZ 1123 Azerbaijan.
Tel.: (+99412) 374 83 43, Fax: (+99412) 370 18 49

Çapı imzalanmışdır 19.07.2013. Formatı 70x90 1/16
Ofset çap üsulu. Fiziki çap vərəqi 4,75
Sifariş № 13248. Tiraj 1000

Copy deadline 19.07.2013. Format 70x90 1/16
The offset printing method. Printer's sheet 4,75
Order № 13248. Edition - 1000 copies

Rahibə Şanxay qızı Əliyeva

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun dosenti, "Memarlıq abidələrinin qorunması və bərpa problemləri" şöbəsinin müdürüdür.

Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri Institutunu 1982-ci ildə bitirmiş, aspiranturanı 1990-cı ildə "Azərbaycanın tarixi şəhərlərinin plan quruluşu və tikililəri" adlı dissertasiya mövzusunun müdafiəsi ilə tamamlamışdır.

1988-ci ildən AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda işləyir, 80-ə yaxın elmi məqalənin, "Unikal Qala kəndi", "Zaqatalanın tarixi memarlıq irsi" monoqrafiyalarının müəllifi, "Memarlıq abidələrinin qorunması və bərpası" monoqrafiyasının həmmüəllifidir. Qala kəndində bir sıra abidələrin bərpa layihəçisi, beynəlxalq və respublika konfranslarının iştirakçısıdır.

"Heykəltəraşlıq əsərlərinin, xatirə-memorial, memarlıq komplekslərinin montajı və demontajı", "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət Qulluğu Məsələləri üzrə" komissiyalarının, Azərbaycan Memarlar İttifaqının üzvüdür. Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının müxbir üzvüdür. 2008-ci ildən Az.MIU-run "Landşaft memarlığı" kafedrasının dosentidir.

9 789952 320459

Sara East
Qaob West
1986-cı ildən since 1986

BAKİ
2013